

Gg
[f]

Aa
[a]

Ss
[c]

Ee
[e]

Nn
[h]

Àà
[ə]

Òò
[ə]

Dd
[d]

Ll
[l]

Qq
[k]

«Ұлттық құндылықтардың тілдік-әдеби
аспектілері — рухани жаңғыру контекстінде»
атты халықаралық ғылыми-практикалық
конференция материалдары
13 сәуір 2018 жыл

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті**

**«Ұлттық құндылықтардың тілдік-әдеби аспектілері – рухани
жаңғыру контексінде» атты халықаралық ғылыми-
практикалық конференция материалдары
13 сәуір 2018 жыл**

Ақтау

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58
743

Редакция алқасының төрағасы:

Ахметов Б.Б. – Ш.Есенов атындағы КМТИУ ректоры

Редакция алқасы:

Нұрмағанбет Е.Т. – Ш.Есенов атындағы КМТИУ-дің ғылыми жұмыс және интернацияландыру жөніндегі проректоры;

Кошимова Б.А. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Педагогика факультетінің деканы;

Отарова А.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі;

Қамарова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ филологиясы» кафедрасының профессоры

743 «Ұлттық құндылықтардың тілдік-әдеби аспектілері – рухани жаңғыру контекстінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы КМТИУ, 2018. – 118 бет.

ISBN 978-601-308-083-3

Бұл жинақта Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінде Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың ұсынған ұлттық сананы жаңғырту бойынша күрделі жұмысына үн қосу мақсатында ұйымдастырылған халықаралық конференцияның ұлттық рух пен патриотизмді насихаттайтын материалдары, рухани жаңғырудың өзекті мәселелері туралы баяндамалар енгізілген.

Жинақ зиялы қауым өкілдеріне, ғалымдарға, оқытушыларға, білім алушыларға арналған.

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58
743

© Ш.Есенов атындағы Каспий
мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті, 2018

ISBN 978-601-308-083-3

**AZERBAIJAN'DA LATIN ALFABESİ
LATINIAN ALPHABET IN AZERBAIJAN
ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Ramiz ASKER

Baku State University, Baku / Azerbaijan

Рамиз Аскер

БГУ, Баку / Азербайджан

ramizasker@gmail.com

Первый Всесоюзный тюркологический съезд, созванный в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 г., стал важной вехой в политическом, научном и культурном плане тюрко-татарских, горских и др. народов Советского Союза. По данным мандатной комиссии, в работе съезда участвовал 131 делегат. Из них 93 тюрка и 38 представителей народов Кавказа и Средней Азии, Сибири, Поволжья, а также специалисты Академии наук СССР, Научной Ассоциации востоковедения, Украинской Академии, Закавказской Ассоциации востоковедения и персонально приглашенные тюркологи из-за рубежа, в том числе ученые из Турции (3 чел.), Германии (2 чел.), Австрии (1 чел.) и Венгрии (1 чел.). Среди делегатов была одна женщина, учительница Султанова, из Азербайджана. *[Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку: АССР, 1926, с. 498; далее: Стеногр. отчет].*

Согласно стенографическому отчету, на съезде были заслушаны и обсуждены доклады и содоклады по следующим 14-ти вопросам: современное состояние и ближайшие задачи изучения истории, этнографии, языков тюркских народов, родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, фино-угорскими и яфетическими языками, система научной терминологии и терминология на тюркских языках, общие основы орфографии тюркских языков, основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической и алфавиты тюркских народов, развитие литературного языка у тюркских народов, вопросы методики преподавания тюркских языков, итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР, методы краеведческой работы среди тюркских народов, последние культурные достижения тюркских народов и организационные вопросы. По этим вопросам было проведено 17 заседаний, заслушано 37 докладов и содокладов. 5 из этих докладов было посвящено истории и этнографии, 2 – литературе, 7 – языкам, 7 – проблемам алфавита, 6 – орфографии, 2 – культуре, 5 – проблемам терминологии, 3 – вопросам методики преподавания. *[1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: stenogram materialları, bibliografiya və fotosənədlər.*

Ruscadan tərcümə, önsöz və şərhlərin müəllifləri Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakişiyev. Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.; Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 276 s.].

Большое практическое значение из всех этих вопросов имели, главным образом, три раздела: орфография, терминология и алфавит. Неслучаен тот факт, что наибольшее количество докладов приходилось именно на эти же указанные выше три вопроса. Основным докладчиком по орфографии выступил профессор Щерба, а содокладчиками – Галимджан Ибрагимов, профессор Жирков, Рахими и Ага-заде. Профессор Азербайджанского государственного университета Бекир Чобан-заде выступил с докладом о системе научной терминологии, ученый секретарь общества изучения и обследования Азербайджана Зифельдт-Симумяги, делегаты Одабаш и Байтурсун говорили о принципах образования научной терминологии в тюркских языках. Кратко остановившись на естественной эволюции языков, Зифельдт-Симумяги указал, что в наши дни нет времени ждать развития языка, науки и литературы "естественным" путем, т.е. стихийно, а необходимо это развитие регулировать сознательной силой, государственными терминологическими комиссиями и другими научными органами, при содействии широкой общественности. Попытки реформы старого крайне несовершенного и до отказа засоренного арабскими и персидскими терминами тюркского литературного языка идут по четырем направлениям: 1) панисламисты стремятся сохранить максимально большое количество арабско-персидских терминов; 2) европеизаторы - максимум европейских слов; 3) пантюркисты стараются навязать или константинопольский литературный язык, или носят с утопическим планом создания единого литературного языка для всего тюркоязычного мира; 4) "народники" – предлагают восстановить в литературе народный язык. Докладчик считал правильным последнее течение и предлагал "при выборе терминов, прежде всего, обращаться к народному рабоче-крестьянскому языку. В случае отсутствия элементарных терминов в народном языке, возможно заимствование из других родственных языков и наречий, как подчиняющихся тем же языковым законам". Далее возможно заимствование из европейских языков, но при этом необходимо соблюдать следующие условия: 1) заимствованное слово не должно выходить за границу определенных звуков, свойственных заимствующему языку (например, не должно заключать в себе аффриката ц); 2) в заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетания и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку (например, слово не должно начинаться согласным дифтонгом); 3) заимствуемые слова должны укладываться в правила сингармонии; 4) необходимо строго сохранять общий стиль языка в интересах психофизиологической экономии сил говорящего". [Стеногр. отчет, с. 247].

Одним из вопросов, который привлек наиболее пристальное внимание не только тюркских народностей, населяющих СССР, но и заграницей, вне всякого сомнения, являлся вопрос об алфавите. Он имел огромное культурное и общественное значение, ибо затрагивал широкие слои населения и поэтому вызывал более оживленные прения, чем другие вопросы. Вопрос этот был поставлен лишь в плоскости выяснения преимуществ латинского или арабского алфавитов.

По этому вопросу выступили профессор Яковлев, профессор Жирков, Мамед-заде, Галимджан Шараф, Ибрагимов, Рахманов, Ага-заде, Айвазов, Байтурсун, Барахов, Карачайли Ислам, Сабашкин, Иванов, Тюрякулов, Алиев и др. За исключением делегата из Татарии Галимджана Шарафа, все ораторы были против арабского письма. Сторонники латинского алфавита указали, что народы не мусульманские сравнительно легко переходят на латинский алфавит, тогда как среди мусульманских народностей этот вопрос встречает большие затруднения, так как здесь он связан с религиозными предрассудками. Было подчеркнуто, что арабский алфавит не выходит за пределы мусульманского мира, что он даже и в этих пределах уступает территорию за территорией. Были и интересные суждения о русском алфавите: касаясь этого алфавита, говорили, что он исторически был связан с руссификаторской и миссионерской политикой при царизме. Это обстоятельство дало ему такой привкус, что большинство народов СССР, при создании своей письменности, не принимает его и, даже приняв его, отказывается от него потом.

По вопросу о системе письма, основные мысли сводились к тому, что выбор наиболее удачной графики должен определяться: а) соображениями наибольшей простоты графических движений при достаточной различимости знаков и букв; б) сознательным выбором определенной системы восполнения недостающих знаков в принятом за основу алфавите, т.е. система сочетаний, или надстрочных знаков, или новых букв и пр.; в) соображениями наибольшей экономии в смысле пространственного протяжения начертаний слов. Обсуждая чисто технические достоинства 3 главных конкурирующих между собой алфавитов (латинский, русский и арабский) участники съезда пришли к выводу, что необходимо предпочесть первый алфавит пред остальными двумя. Правда, Галимджан Шараф пытался доказать, что, арабское письмо намного экономнее, быстрее и выгоднее, чем латинский и русский алфавиты. Например, у татарских учеников арабским шрифтом скорость чтения выше в среднем на 26 %, а скорость письма выше на 32 %, чем у русских учеников. [*Стеногр. отчет, с. 284-417*].

После долгих дебатов, председатель совнаркома Дагестана КORKмасов от имени делегаций Азербайджана и республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркменской, Якутской, автономных областей Северного Кавказа: Карачаевской, Балкарской,

Кабардинской, Ингушской, Чеченской, Адыг-Черкесской, Осетинской, Туркмен. автон. района внес следующую резолюцию:

1. Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского) алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита по сравнению с арабским, вместе с тем съезд считает введение нового алфавита и метод его проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим, съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося в введении Азербайджаном, областями и республиками СССР (Якутией, Ингушетией, Карачаево-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и Осетией) нового тюрко-латинского алфавита. Отмечая и горячо приветствуя огромную положительную работу, проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюркского (латинского) алфавита, съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя.

За резолюцию Коркмасова (за латинский алфавит) голосовал 101 делегат, за резолюцию Шарафа (за арабский алфавит) 7 делегатов, 9 делегатов воздержались. [*Стеногр. отчет, с.417-419*]. Воздержались русские ученые, которые считали себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов. Так принималось решение, имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока.

Съезд после себя не оставил никакого выборного органа и ограничился тем, что рекомендовал всем тюркским республикам и областям организовать на местах Тюркологические Комитеты для сбора и систематизирования материалов по тюркологии, учета и хранения рукописей, изучения местных говоров и диалектов и т.д. Комитеты должны постоянно поддерживать между собой связь и производить обмен печатными изданиями. Съезд признал желательным переиздание ставшего библиографической редкостью пока единственного в своем роде словаря тюркских наречий Радлова.

Что касается второго Всесоюзного тюркологического съезда, то съезд высказался за созыв его не позже, чем через 2 года, в Узбекистане, в г. Самарканде.

В заключение необходимо сказать пару слов об огромном культурно-историческом значении, какое имел съезд не только для тюрко-татарских народов, населяющих СССР, но и для соседних мусульманских стран, а также для всего научного мира, которому, как это подчеркнул в своей приветственной речи председатель ЦИК Союза

СССР Газанфар Мусабеков "представляется возможность подытожить результаты работ за ряд лет и наметить дальнейшие пути развития тюркологии". Историческое значение съезда заключалось в том, что впервые представители тюрко-татарских народностей имели возможность встретиться на своем съезде и разрешить наболевшие вопросы. "В великое дело создания нового освобожденного человечества, говорил председатель организационной комиссии по созыву съезда и председатель ЦИК Азербайджана Самедага Агамалиоглы, съезд, несомненно, внесет свою лепту. Ведь, дать верную научную основу культурному развитию многомиллионных народов на рубеже Востока, того Востока, где большая часть человечества, находится под ярмом иностранного гнета и собственных предрассудков, это значит – потрясти этот самый Восток". Известный тюркский ученый, профессор Чобан-заде, один из наиболее активных участников съезда, писал: "Главное значение съезда следующее: тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колониаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества. Съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющим отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации и займет место в истории человеческой культуры... С принятием нового алфавита тюркские народы вошли в культурную семью европейцев. Обладая европейскими средствами фиксирования передачи мысли, тюрко-татарские народы признаны будут играть роль передатчика культурно-революционных идей СССР на Востоке". [И.Барахов. *Итоги 1-го Всесоюзного тюркологического съезда* // "Хозяйство Якутии", 1926, № 5, с. 37-50].

Съезд рекомендовал использовать опыт Азербайджана по латинизации в других республиках и областях Союза. Для этого создали Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). С этого момента начинается этап организованного и широкого движения за латинизацию письменности тюркских народов, применявших главным образом арабский алфавит. В построении алфавита впервые выдвигается лозунг "унификации", то есть графического и фонетического объединения отдельных национальных алфавитов. Первый пленум ВЦК НТА (Баку, 1927 г.) принимал проект унифицированного нового тюркского алфавита из 34 букв, с вводимыми по мере надобности добавочными знаками для отдельных языков.

7 августа 1929 года постановлением ЦИК и СНК СССР "О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза СССР" переходу на латиницу придан официальный статус. Начался переход на новый алфавит газет и журналов, издательств, учебных

заведений. С 1930 года наступает новый этап латинизации, происходит развитие национальных литературных языков, создание новой терминологии, упорядочение орфографии и овладение различными видами техники (полиграфия, машинопись, телеграф, национальная стенография). Кроме технических удобств применения письма, для Советского государства был важен политический аспект — разрыв общества с традиционной исламской культурой, которую символизировала арабская графика, проведение политики массовой атеизации страны. Латинизация алфавита в СССР не могла не отразиться на латинизационном движении и за рубежом.

В 1928 г. под несомненным влиянием успехов латинизации в Азербайджане перешли с арабского на латинский алфавит Турецкая Республика [*Bilal N. Şimşir. Türk Yazı Devrimi. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1992, 486+87 s.; İsayeva Ş. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Türk İnkılabına Tesirleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000*]. В 1930 г. Тувинская Народная Республика тоже перешла на латинскую графику.

Спустя некоторое время латинская графика перестала удовлетворять советское руководство, перешедшее к реализации политики ускоренного сближения и слияния народов. В русле этой политики был перевод всех языков народов СССР на письменность на основе кириллицы. Суть этой политики ясно выразил один из разработчиков этой реформы: "С ростом культурного уровня народов СССР латинизированный алфавит перестал удовлетворять потребности развития языков. Он не обеспечивал всех условий к сближению с культурой великого русского народа". После решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР в начале 1939 года в течение трех месяцев осуществлен полный переход на кириллицу.

После распада СССР в 1991 г. во всех бывших тюркских республиках Советского Союза началось движение за восстановление латинского алфавита, был принят проект общетюркского алфавита из 34 букв. В настоящее время на латинский алфавит перешли Азербайджан, Узбекистан и Туркменистан.

Относительно Казахстана, который намерен поэтапно перейти на латинский алфавит, можно сказать следующее: здесь главным фактором является не сам переход, а форма и содержание перехода. Надо учесть традиции других тюркских народов, которые уже давно употребляют латинский алфавит. Точнее, для казахов важно графическое выражение таких специфических букв как с, ҫ, ҫ, ғ, ә, ө, ұ, ı. Их ни в коем случае нельзя передать как j, ch, sh, gh, ä, ó, ú, ī.

Я надеюсь, что приняв латинский алфавит, Казахстан станет полноправным членом тюркского мира в области единого алфавита. О политической стороне этого вопроса по определенным соображениям не стоит говорить.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку: АССР, 1926, с. 498; далее: Стеногр. отчет.
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: stenoqram materialları, bibliografiya və fotosənədlər. Ruscadan tərcümə, önsöz və şərhlərin müəllifləri Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.
3. Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 276 s.
4. Стеногр. отчет, с. 247.
5. Стеногр. отчет, с. 284-417.
6. Стеногр. отчет, с.417-419.
7. И.Барахов. Итоги 1-го Всесоюзного тюркологического съезда // "Хозяйство Якутии", 1926, № 5, с. 37-50.
8. Bilal N. Şimşir. Türk Yazı Devrimi. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1992, 486+87 s.
9. İsayeva Ş. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Türk İnkılabına Tesirleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000.

ЖАҢА ҰЛТТЫҚ ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕГІ ЖАЗУ РЕФОРМАСЫ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Фазылжанова Анар

**Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының
орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты**

Алматы қ., Қазақстан

nar20@bk.ru

*«Қазақ жазуының латын қарпіне көшуі әрдайым менің айрықша
бақылауымда»
Н.Ә. Назарбаев*

XX ғасырдың 90-жылдары посткеңестік кеңістіктегі түркі тілдес елдер латын әліпбиіне көше бастағанда, Қазақстан да жазу реформасы туралы талқылауға кірісті. Сол жылдары-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев көрегендікпен бұл реформаны экономикалық дағдарысты еңсерген күндерге жоспарлап, кейнге шегерді. Өйткені Кеңес Үкіметі құлап, Қазақстан Тәуелсіздік алған алғашқы қиын жылдары ел бұған дайын емес еді, әрі реформа жасау үшін барлық қиындықтарды ескеріп, терең зерттеумен айналысу қажет болатын. Екіншіден, Қазақстанның сол кездегі халқы ішінде де латын графикасына көшуге кедергі келтіретін бірқатар проблемалар бар болды. Экономикалық проблемалармен қатар, техникалық қиындықтар да бар еді. Ең бастысы, еліміз осы реформаға дұрыс бағытпен, Президент

көрсіткен демократиялық принципті басшылыққа алып, бірте-бірте жақындай түсті. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев жаңа мыңжылдық басталысымен түрлі диалог алаңдарында, ресми сөз сөйлегенде латын әліпбиіне көшу мәселесін терең зерттеу және дайындық жұмыстарын жасау туралы бірнеше рет айтқан болатын. Президенттің 2012 жылғы Жолдауы жаңа қозғаушы күшке айналып, 2017 жылғы «Рухани жаңғыру – болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласы реформаның аяқталуын 2025 жыл деп нақты бекітті.

«Жазуды реформалаудың қажеті не, қазіргі әліпби сауатты ғой» - деген пікір сирек болса да, естіліп жатады. Кирил графикасына негізделген қазақ жазуында, шынында да кемшілік аз. Бұл сұраққа тілтанушының берер жауабы біреу ғана: тілдің қорғаныс тетіктерін жаңғырту үшін өзінің ұлттық әліпбиі арқылы сырттан енген сөздерді өзіне лайықтап бейімдей алатын құрал табу қажет. Әйтпесе тіл кірме сөздерді игере алмай, калька тілге айналады. Ал ондай тілмен ұлттық сана жалпымемлекеттік бірегейлікті дамытпайды. Сондықтан таза тіл болмаса, ұлт та болмайды, мемлекет те жоғалады. Бұл мәселені кирил әліпбиін реформалау арқылы шешу мүмкін еместігі байқалды, себебі кирил әліпбиіне қатысты қазақтілділер санасында «мені орысша жаз» стереотипі берік орынқанын талай тәжірибе дәлелдеді. Сондықтан ешбір стереотиппен «былғанбаған», таза әліпби тапсақ қана қазақ тіліне басқа тілден енген сөздерді игеріп, «сындырып» жазу тетіктерін қайта қалпына келтіруге болады деген шешім алдымен тілтанушыларға келгені түсінікті.

Тілімізге кирилл жазуының әсері қандай болды? Шынында, бұл орыс жазуы. Жалпы, кириллицаның латын әліпбиіне қарағанда мүмкіндіктері зор. Кириллица латынның негізінде пайда болған жас графика. Оның жүйесі латынға сүйенеді, латынның оң тәжірибесін алған. Кирилл жазуын қолданатын ұлттар да оны жетілдірді. Компьютерде латынның жинақталған таңбаларына қарағанда, кириллицаның таңбалары анағұрлым көп. Бұл өте жақсы графика, тез икемделеді. Олай болса неге біз кириллицадан қашамыз? Графика тілді бере алмайды деген ұғым дұрыс емес. Егер тілтанушы мамандар мықты болса, кез келген графиканы өз ұлтына сәйкестендіріп, әліпби жасап алады. Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуын пайдалана отырып, қазақтың ұлттық әліпбиі – төте жазуын жасады. Онда неге кирилден бас тартамыз десек, қайталап айтқанда, кирилл әліпбиі қазақтың санасында мықты стереотип қалыптастырған: ол «мені орысша жаз» деп тұрады. Орыс тілі бізге донор тіл, бұл – тарихи ақиқат. Біз посткеңестік кеңістікте өмір сүреміз, басқа кеңістікке көшіп кете алмаймыз. Посткеңестік кеңістіктегі ақпарат көзі – орыстілді ақпарат. Егер Қазақстанда ағылшын тілінде сөйлейтін халықтың саны көп болса, олар басқа әлемге есік ашады. Ағылшын тілінен қазақ тіліне өздері-ақ тікелей аударып алады. Егер кирилл жазуында қала берсек, шет тілінен енген сөздердің бәрі орыс тілі арқылы кіреді. Олай болса, жаңа сөздерді қазақша айтылу жүйесіне сіндіре алмай қаламыз. Бұрын тіліміз арқа сүйеген форма – ауызша сөйлеу еді. Амал жоқ, қазір жаһаният

дәуірінде жазбаша тілге кез келген әдебиет арқа сүйейді. Жазбаша тіл арқылы жаңалықтар кіреді, хабар таратылады. Елімізге алғаш орыс переселендері келіп, кеңес дәуірі орнағанша тілімізге қаншама орыс сөздері енді. Ол сөздер орыс тілі үшін танымастай өзгерді. Мысалы, *бөкебай* – *пуховой*, *болыскей* – *польский*, *әмірқан етік* – *американский етік*, *бөрек* – *пирог*, *атбекет* – *адвокат*, *кровать* – *кереует*, т.б. Ауызша тіл арқылы игерілген сөздер өз тілімізге еніп, икемделді. Қазір осы процесс тоқтап қалды. Бұл кез келген тілдің өміршең болуы үшін қажет механизм. Сырттан келген сөздерді игеріп отырудың ең күшті жолы – фонетикалық игеру, дыбыстық игеру. Кирилл әліпбиі енгізілгеннен кейін орыс тілінен енген сөздер орыс орфографиясымен жазылып, орыс орфоэпиясымен айтылсын деді. Өз басым үш орфографиялық сөздіктің редакторы болдым. Осыдан байқағаным, орыс сөздерінің саны жылдан жылға көбейіп келеді. Әлемдік дамуға ілесу үшін дүниелердің атауын атауымыз керек, ал олар бізге орыс тілі арқылы кіруде. Енді жаңа сөздерді тілімізге икемдеп, кирилл жазуымен түсірсек, оның образы қабылданбайды. Егер латын қаріптерімен жазсақ, қабылдауға жеңіл. Өйткені латын әліпбиінде сөзді басқа тілдің ережесімен жаз деген стереотип жоқ. Сондықтан латынға таза тілтанымдық тұрғыдан көшуіміз керек. Сонда шет тілден енген сөздерді игеру механизмі қайтадан іске қосылады, тіліміздің иммунитеті күшейеді. Латын әліпбиіне көшу – ұлттық болмысымызға қайту деп түсіну керек. Елбасымыздың өзі мұны рухани жаңғырудың бірінші шарасы ретінде жүзеге асырып отыр. Неге? Себебі әліпбиді реформалау арқылы біз тіліміздегі ұлттық нақышты, ұлттық жүйені сақтай аламыз. Ал ұлттық жүйе сақталатын болса, онда ұлт миындағы дүниені танитын ұлттық нейрондар жұмыс жасайды.

Қазақ тілі үшін әліпби ауыстырудың мақсаты – графикалық жүйені жай ауыстыра салу ғана емес, ұлттық жазуды түбегейлі реформалау. Ол: 1) латын жазуына негізделген заманауи ұлттық әліпбиді; 2) жаңа жасампаз емле ережелерін – жазудың бірыңғай ұлттық стандарты негізінде байырғы қазақ және кірме сөздердің орфографиясын; 3) кірме сөздерді игерудің дәстүрлі жолдарын қайта жаңғырту мен жаңарту негізінде оларды жазуға бейімдеудің жаңа тетіктерін дайындау және жасау арқылы жүзеге асырылмақ.

Әліпби таңдауды идеология, саясат, экономикамен байланыстырудың қажеті жоқ. Мұндағы басты түйткіл – ұлттық эгоизм. Әліпби ұлттық мәселенің барлығын шешпейді. Дегенмен тіл мәселесін шешкен соң, басқа мәселелер өздері-ақ реттеледі. Бұл – таза лингвистикалық проблема.

Сондай-ақ, осы реформа туралы қоғамда сан түрлі пікірлер айтылып жүр. Тіпті көпшілік назар аудар бермейтін **әртүрлі «мифтер»** өріп жүр. Миф деген шындыққа жанаспайтын, бірақ шындық секілді қабылданатын ұстанымдар. Мәселен, «Әліпби реформасы – әріп ауыстыру ғана деп түсінеді. Қысқа, мерзімде «оп-оңай» өтеді. Оған ешқандай күшті жұмсау қажет емес дейді. Сонымен қатар, латын графикасына көше қалсақ, қоғамда ағылшын тілінде сөйлеушілердің қатары тез арада өсіп, бәріміз дерлік ағылшын тілінде сөйлеп кетеміз деушілер де бар. Тағы бірі – отандық

софтылар өздігінен дамып шыға келетінін айтады. Яғни, латынға көшсек, софт – IT-бағдарламалар жасайтын қазақ мамандары көбейеді деген пікір бар. Біз бірден IT әлемде алдыңғы қатарға ие боламыз деген ой айтылады. Әлбетте, армандау жақсы, әрі бұл орындалатын арман. Бірақ қысқа мерзімде әрі мұның бәрін бір ғана латын графикасына көшуге апарып тіреп, қарап отыру деген дұрыс болмас.

Әліпби ауыстыру – жазу реформасы, тілдік реформа, сондықтан үдеріс барысында тілде бірнеше қиындықтар мен өзгерістер орын алады:

1) Сөздің графикалық образы өзгереді: көзшалымдық, қолдағдылық машық қалыптасқанша оқу үдерісі баяулайды;

Бұл мәселені шешу жолы: тілұстарту, жылдам оқу әдістемелерін жетілдіру.

2) Жазудағы қазақ сөзінің морфологиялық бірліктері (түбір, қосымша) басқаша таңбаланады: қоюы, көбеюі - қоюу, көбеюу;

Шешу жолы: қазақ тілін оқыту пән мазмұны мен ғылыми курс мазмұнына жаңа әліпбиге байланысты тілдік білімдер жүйесін енгізу, жаңа ұлттық әліпби бойынша міндетті және арнайы курстар енгізу.

Сонымен қатар, **латын қарпіне көшуде графикалық кеңістіктердің аумағы өзгереді**. Яғни, бұған дейін үлкен шеңбер ішінде кирилл графикасының кеңістігі болып келсе, латын графикасына көшуде оның кеңістігі кеңеймек.

Дәлірек айтқанда, **лингвистикалық ландшафт түгелдей өзгереді**; Мәселені шешу жолы: барлық өңірлерде мықты ұлттық ономастикалық (кісі есімдері, жер-су аттары) саясат ұйымдастырылуы керек.

2) ҚР-дағы графикалық кеңістіктер аумағы өзгереді (тілдік және графикалық кеңістіктер әртүрлі);

Шешу жолы: жұртшылық түгелдей жаңа жазуды меңгергенше екі графикадағы жазуды параллель қолдану; ескі, яғни кирилл графикасының кеңістігін бірте-бірте тарылта беру.

Жаңа әліпбиге көшкеннен кейін қазақ мектептерінде ағылшын тілін үйретінін мамандар қазақ тілінің құрылысы мен қазақ мәдениетінен жүйелі білім иелері болуы керек.

Латын әліпбиі –ағылшын әріптерінің танымалдығын ғана арттырады, ал тілді үйрету үшін қазақ тілінің құрылысымен ағылшын тілін құрылысын, қазақ мәдениеті мен ағылшын мәдениетін үнемі салыстыра отырып сабақ беру керек. Қазіргідей орыс тілінің материалына сүйеніп, қазақ балаларына ағылшын тілін үйрету көп проблемаларға ұшыратады, мысалы графемаралық интерференция құбылысы салдарына қазақ баласы бір әріптермен терілген қазақ және ағылшын сөздерін шатастырып алуы мүмкін.

1) Жаңа тіл үйренуші үшін графемааралық (әріпаралық) интерференция қаупі зор болғандықтан, қайталап айтсақ, оны шешу жолы: ағылшын тілін қазақ тілінің негізінде үйрету басымдық алуы тиіс, яғни шет тілі мамандықтарына салғастырмалы тіл білімдері курсы жүруі тиіс.

2) Ағылшын тілінен тікелей енген сөздерді ұлттық тілге сындырмай жазу, креолдану қаупі бар.Шешу жолы: тілдің сырт әсерді игеру тетіктерін қалпына келтіру және соның негізінде ғалымдар қалыптастырған кірме сөздердің жазудағы емлесін жаппай ұстану.

Тағы айта кетерлік нәрсе: **отандық, ұлттық IT-технологияларды қазақтілді мамандар ғана тудыра алатынын мықтап ескеру керек.**

Осыған қатысты қазіргі проблемалар жаратылыстану, техникалық білім беру жүйесінің әсіретехнократтануында жатыр. Шешу жолы: реформа аясында жаратылыстану, техникалық білім беруді ізгілендіру (гуманизация), жаңа әліпбиді меңгерту арқылы міндетті гуманитарлық пәндер енгізу.

Екінші жақтан, гуманитарлық білім беру жүйесінің IT-білімдерден мақұрым қалуы да көп проблема тудырары анық. Шешу жолы: гуманитарлық білім беру жүйесіне IT-білім беретін міндетті пәндер енгізу.

Ресеймен көпжылдық экономикалық, достық қарым-қатынасқа сызат түсіреді деп саясиландыру, үркіту сияқты кейбір әрекеттердің көрініп қалып жатуы да бар. Бұл мәселені ҚР-дағы барлық диаспора, әсіресе көпсанды орыс диаспорасына ҚХА қолдауымен жаңа әліпбиді насихаттау арқылы шешуге болады. Мәдениетаралық байланыс саясатқа емес, халықтар бойындағы жалпыадамзаттық құндылықтар мен ізгіліктің ортақтығына құрылады.Орыстілді және басқатілді мектептерде де міндетті түрде жаңа әліпбиге үйрететін пән енгізу, курстар ұйымдастыру арқылы ұлттық-мемлекеттік бірегейлікті нығайтуға бағытталған ұлттық мәдениетті, рухты насихаттайтын мазмұн енгізу қажет.

Бұл – жалпыхалықтық реформа. Бірақ, оны жүзеге асырушы авангард болады. Кез келген істің басында жүретін күш. Олар кімдер дегенде: тілтанушылар, қазақ тілінің оқытушылары, қазақ тілінің мұғалімдері, тіл саясатының менеджерлері, IT-мамандары» болып табылады. Ендеше, бұл мәселеге ерекше жауапкершілікпен қарауымыз тиіс.

ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТТАҒЫ ТІЛДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ОРНЫ

Нұрдаулетова Бибайша

**Филология ғылымдарының докторы, профессор
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
bibaisha.nurdauletova@yu.edu.kz**

Алдымен Қазақ руханияты дегенде біз нені түсінеміз, осы бір әрбір ұлтжанды азаматтың жүрегіне жып-жылы тиетін тіркестің астарында не жатыр? Қазақ руханияты бұл – қазақтың ұлттық болмысы, қазақтың тілі, ділі, танымы, қазақы ойлау жүйесі, ғасырлар бойы қазақты қазақ қылып ұстап тұрған салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, бір сөзбен айтқанда рухани құндылықтары.

Елбасымыз Ұлттық сананы жаңғырту деген тұжырымдаманы жүзеге асырудың бірден-бір тетігі ретінде ұлттық әліпби жасауды таңдағаны тегіннен-тегін болмаса керек. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу», - деді. Яғни ұлттық кодымызды сақтап қалудың бір құралы – ұлттық әліпби жасау.

Жазу мен емле мәселесі тек өркениеттің өзегі ғана емес, ол рухани тұтастықтың да белгісі. Жазу мен емле тағдыры – ұлт пен оны ұйыстырушы мемлекеттің тағдыры. Сондықтан да қазақ халқының мәдени-өркениеттік тарихындағы жаңа бетбұрыстар жазу мен емле мәселесіне айналып соғып отырған.

Кезінде орыс миссионерлері қазақ халқын орыстандыру үшін қазақ жазуына кириллицаны енгізуді ұсынғаны белгілі. Қазақтың тұңғыш ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин қазақты орыс, сол арқылы еуропа мәдениетіне жеткізудің бірден-бір жолы орыс жазуын қолдану деп түсінді. Орыс әріптерімен қазақ тіліндегі тұңғыш оқулықты жазды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ұлттық баспасөзі қалыптасып, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізі қаланған тұста да қазақ оқығандары қазақша жазу мен қазақы емле мәселесін ұлт тағдырын шешетін бірден-бір өзекті мәселе етіп қойды.

XX ғасырдың басында қазан төңкерісінен кейін қазақ халқының жаңа формацияда елдігін сақтап қалудың бірден-бір жолы тағы да жазу мен емле мәселесіне тірелді.

Тәуелсіздігімізді алған алғашқы жылдардан бастап-ақ ұлт зиялылары латын әліпбиіне көшу туралы сөз қозғай бастады. Сол кездегі Халықаралық Қазақ тілі қоғамының төрағасы академик Әбдуали Қайдар латын әліпбиіне көшудің теориялық, әлеуметтік мәселелерін көтеріп, мақалалар жазды, кейіннен бұл мәселе қазақ зиялылары арасында қызу талқыланды. Латын әліпбиіне көшуді жақтағандар да, қарсы пікір білдіргендер де болды. Елбасы өзінің Жолдауларында латын әліпбиіне көшудің тарихи-әлеуметтік маңыздылығына бірнеше рет тоқталды. Ал Елбасының 2017 жылы 12 сәуірде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласынан кейін қазақ жазуын латын графикасына негіздеп қайта жасаудың жазуымызды ғана емес, мемлекеттік тілімізді де қайта жаңғырту үшін қажеттілігі даусыз мәселе болып қалды. Қазақ зиялылары жазу ауыстырудың ұлт тағдырын анықтайтын шешуші фактор екенін сөзсіз мойындап, «латын әліпбиіне көшу қажет пе?» деп емес, «латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы қандай болу керек?» деген мәселеге көбірек ден қоюда.

Біз кириллицаны бір ғасырға жуық уақыт пайдаландық. Қаншама рухани мұрамыз осы әліпбиімен жазылды. Қазан төңкерісіне дейін араб, латын әліпбиімен жазылған қазақ кітаптарының санын білуге болады, ал XX ғасырда кириллицамен таңбаланған қазақ рухани мұрасын санап шығу оңай емес, өте мол дүние, шеті жеткізбейді. Соған қарамастан, қазіргі ұрпақтың

көзін ашқалы бауыр басып, етене болып кеткен әліпбиден бас тартуымыз, әрине, үлкен тәуекел, зор сынақ деуге болады.

XX ғасырдың басында қазақ әліпбиін өзгерту мәселесі күн тәртібіне қойылғанда қазақ тіл білімінің қос білгірі А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов екі түрлі көзқарасты ұстанды. Бірі араб әліпбиінде қалуды жақтаса, бірі латын әліпбиін қолдауды ұсынды. Бірі қазақтың ұлттық болмысын европаландырып аламыз деп қорықса, екіншісі қазаққа еуропа мәдениетіне ұмтылудан басқа жол жоқ екенін алға тартты. Бірақ екеуі де қай әліпбиді ұстансақ та, қазақтың ұлттық фонологиясын сақтап қалудың қажеттілігін жанымен түсінді, сол үшін қызмет етті.

Соның арқасында біздің кириллицаға негізделген әліпбиіміз барынша тиімді, бір дыбыс бір әріпке негізделген әліпби болды. Кеңестік кеңістіктегі басқа түркі халықтарына қарағанда қазақ тілі түркілік болмысын сақтаған, сингармониялы тіл ретінде ХХІ ғасырдың жаһандануына төтеп беріп келеді. Бірақ . Осы жерде тағы да бір шегініс жасағым келеді. ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеген орыс ғалымдары қазақ тілінде 9 дауысты, 20 дауыссыз бар деп көрсетті. А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың еңбектерінде де қазақ тілінің дыбыстық құрамы 9 дауысты, 17 дауыссыздан тұрады (й және у дыбыстарын жартылай дауысты деп есептейді). Ал қазіргі қазақ тілінде 11 дауысты, 25 дауыссыз бар. Оның ішінде 2 дауысты (и мен у), 6 (ф, в, ц, ч, х, һ) дауыссыз орыс тілі арқылы енген дыбыстар. Дыбыстық құрамымызға өзгеріс енді деген сөз дыбыстық тілімізге де өзгеріс енеді деген сөз. Біз орыс тілінен енген сөздерді өзгертпей жазу арқылы тіліміздің фонологиялық болмысына нұқсан келтіріп алдық. А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы заманындағы фабриканы пәбіріке, чиновникті шенеунік деп сөйлейтін қазақтар келмеске кетті. Біз дыбыстарымызды орыстандыру арқылы ұлттық артикуляциялық базамызға зақым келтірдік. Ендігі ұрпақ орыс тілінің дыбыстарын қазақыландырып сөйлемек тұрмақ қазақ тілінің өз дыбыстарын орыстандырып айтуға бейімделіп келеді. Кезінде Халел Досмұхамедұлы «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген атақты еңбегінде «қазақ тіліндегі сөздер иа соламайымен жуан, иа соламайымен жіңішке жазылады Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен ұйқасып айтылуын тіл білімінде сингармонизм дейді. Сингармонизм деген сөз қазақша айтқанда үндестік, ұйқастық деген мағынада», - деп сингармонизм заңының қазақ тілінің басты заңы екенін, сингармонизмнен айрылсақ, қазақы әуезімізден айрылатынымызды жазған еді. Бір сөз бір әуезбен дыбысталады дегенді қазіргі жастар құрғақ теория ретінде ғана қабылдайды. Теле, радио жүргізушілеріміз көгаланы жазылуы бойынша көкала, көгжиекті көкжиек деуге дағдыланған. Яғни қазіргі заман тілдің болмысын түйсініп емес, көзбен көргенді сол күйінде қайталап айтып беретін жазба тілдің заманы. Біздің ұстазымыз, қазақ фонетикасының бірнеше оқулықтарының авторы С.Мырзабеков қазақ жазу емлесін фонетикалық жүйеде (сөздердің айтылымына негіздеп) қайта жасауды ұсынды. Докторлық диссертация

корғады. Қазақ лингвистерінің басым көпшілігі қолдамады. Ендігі жастардың тілі бұрылмайды деді, жазба тіл мен ауызша тілдің аражігі болмай қалады деді. Бірақ ұстазымыз өз ұстанымында қалды.

Кириллицаға негізделген қазіргі қазақ жазуы қазақ халқының рухани сұранысы негізінде, табиғи түрде емес, бір мәдениеттің екінші мәдениетке өктемдігі арқылы зорлықпен енгізілді. Қазақ тілі – грамматикалық құрылымы да, дыбыстық әуезделуі де ұқсай бермейтін басқа жүйедегі орыс тіліне арналған графиканың шеңберіне сыйғызылды. Сондықтан да қазақ орфографиясында «төл тіліміздің тума табиғатына қайшы түсер кереғар» құбылыстар кездеседі. Сондай құбылыстардың бірі ретінде соңғы бір ғасырда қазақ тілі дауысты дыбыстарының таңбасы ретінде қарастырылып келген *и, у* әріптерінің тарихын сөз етпекпіз.

Қазақ әліпбиіне *и, у* дыбыстарын таңбалау туралы мәселе алғаш рет 1924 жылы араб графикасына негізделген қазақ жазуының емле-ережелерін талдаған Орынбор съезінде пікірталастың басты нысаны болды. Съезде А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамбетұлы тәрізді ұлтжанды ғалымдар *и* мен *у*-ды тек дауыссыз дыбыстар («шала дауыстылар») ретінде тануды ұсынса, Т.Шонанұлы, Н.Зәлиұлы сияқты ғалымдар дауысты дыбыстар қатарына қосқан пікірлерінде қалды. М.Дулатұлы «*и* мен *у* дауыссыз болғанмен, бір әріппен берген қолайлы» деген ой айтты. Съезд қорытындысында *и* мен *у*-ды қосарлы таңбамен берілетін дауыссыз дыбыс ретінде танитын шешім қабылданды.

Алғаш «ұлы халықтың» өктемдігін танытып, қазақ емлесіне айқай-шу ала келген *и, у* әріптері қазақ тіл білімінің қос білгірі А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбановтардың арасында да пікір алалығын туғызған сыңайлы.

Қазіргі қазақ тілінде дербес дауысты дыбыс ретінде саналып жүрген *и* - /*ий*/, /*ый*/, *у* - /*ұу*/, /*уу*/ дыбыс әріптерін А.Байтұрсынұлы жеке дауысты дыбыс деп қарастырмайды.

Ал қазақ тіл білімінің қалыптасып, бір жүйеге түсуіне бір кісідей тер төккен лингвист-ғалым Қ.Жұбанов өзінің 1931 жылғы «Қосар ма, дара ма?» деп аталатын мақаласында [4, 341], [*уу*], [*ұу*], [*ый*], [*ий*] дыбыс тіркестерінің орнына бір ғана *и* және *і* әріптерін алып, оларды дербес [*у*], [*и*] дыбыстарының (фонемаларының) таңбасы ретінде тануды толық заңдастырып берген еді.

Қ.Жұбановтың [*ый*], [*ий*], [*ұу*], [*уу*] дыбыс тіркестерін дара *и, і* әріптерімен таңбалап, дауысты дыбыстар ретінде тану туралы ойлары 1956 жылы М.Балақаевтың ұсынуымен жүзеге асты.

Қазіргі қазақ тілінің фонетикасына арналған академиялық оқулықтың авторы академик І.Кеңесбаев *и, у* әріптерін қосынды дыбыстардың таңбасы [5, 228] деп көрсетсе, профессор С. Мырзабеков *и, у* әріптері туралы: «О баста [*уу*], [*ұу*], [*ый*], [*ий*] сияқты қосарлы дыбыстарды (фонемаларды) таңбалау үшін алынған *и, у* әріптері көп ұзамай өзге дауыстылардан ерекше кейде жуан, кейде жіңішке болып келетін дауысты дыбыстар түрінде танылып, қатардағы оқушы тұрмақ, оқулық жазып жүрген тіл мамандарының өзін де

біржола баурап алды. Оған себеп бұлар – орыс, парсы т.б. тілдерде жалаң дауысты дыбыстар» [6.50], – деп жазады. Профессор Ж.Аралбаев тілдің тарихи қалыптасуы тұрғысынан қарап, «и,у дыбыстары көне түркі тіліндегі созылықы не екі дыбыс қатарының орнына пайда болған. Қазіргі қазақ тіліндегі и,у дыбыстары дифтонг дыбыстар» деп дәлелдейді.

Қазақ тілі дыбыстарын экспериментті түрде зерттеген профессор Ә.Жүнісбеков «Строй казахского языка» аталатын еңбектің өзі жазған тарауында қазақ графикасында и және у әріптерімен беріліп жүрген [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыстарына арнайы тоқталады. Зерттеушінің көрсетуінше, түркі фонетикасын (соның ішінде, қазақ фонетикасын) зерттеушілер арасында и, у дыбыс-әріптері туралы 3 түрлі көзқарас қалыптасқан:

1. монофтонг дауыстылар (В.М.Щварцман, 1969; М.Райымбекова, 1967),
2. дифтонгоид (Ж.Аралбаев, 1970; М.Дүйсебаева),
3. дауысты және дауыссыз дыбыстардың тіркесі (ы және й, і және й, ұ және у, ү және у)

Ә.Жүнісбеков аталған дыбыстарды «дыбыс тіркесі» ретінде қарастыруға көбірек ден қояды.

Қазақ әліпбиінде и және у дауыстылары ретінде танылған [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыстарының бифонематикалық сипаты төмендегі мәліметтер арқылы байқалады:

- 1) Мәселен, қу, ки, қи бір буынды сөздерінде [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыстары тұтас бір буынның құрамында айтылады, ал осы түбірлерге –ын, –ыс, –ін қосымшаларын қоссақ, буындағанда, [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыс тіркестері екіге жарылады: қу+ын/ [құ-уын], ки+ін/ [кі-йін], қи+ын/ қы-йын. Осы сияқты құбылыс дауыссызға біткен бітеу буындарда болады: тіл+ін/[ті-лін], тұр+ыс/[тұ-рыс] т.б.

Бұдан шығатын қорытынды [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыстары и және у дара әріптерімен таңбаланатын дауысты мен дауыссыздың тіркесі.

- 2) Сингармонизм заңы бойынша алдыңғы буын кейінгі буынның сипатын (жуан-жіңішкелігін) айқындайды. Тиын, тиін сөздеріндегі-ын, -ін буындарының жуан-жіңішкелігі алдыңғы[тый] [тій] түбірлерінің жуан-жіңішкелігіне байланысты. Олай болса, тиын, тиін, сирақ, сирек сөздерінің басқы буындарында дара и емес [ый], [ій] дыбыс тіркесі бар екені белгілі;

- 3) Қазақ тілі орфографиясында тый, сый сөздері ғана [ый] дыбыс тіркесімен жазылады. Себебі [ти], [си] дыбыс тіркестерінің жіңішке варианты мен жуан вариантының мағыналық айырмасы бар. Осыған ұқсас басқа сөздердің жуан-жіңішкелігі мағына айырғыштық қызмет атқармайтындықтан, жалаң и-мен жазылады. Мысалы, ми сөзі тек жуан айтылады, жіңішке вариантының мағынасы жоқ, қи және ки сөздерінің жуан-жіңішкелігі қ және к дыбыстары арқылы ажыратылады т.б. Бұл деректер де қазақ тілінде дауысты и,у дыбыстарының жоқ екендігін, әліпбидегі и және у әріптері [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыс тіркестерінің таңбасы екенін көрсетеді.

- 4) [ый], [ій], [ұу], [үу] дыбыс тіркестерінің екінші сыңарлары

тарихи тұрғыдан [қ],[к], [ғ], [г] дауыссыздарымен сәйкеседі, мысалы, *тағ/тау, бақ/бау, құрақ/құрау, сұрақ/сұрау, жегде/жейде* т.б. Бұдан шығатын қорытынды қазақ тіліндегі дифтонгтардың құрамы бір дауысты, бір дауыссыздан тұрады: бірінші сыңары – ұ, у, ы, і дауыстылары, екінші сыңары – у және й дауыссыздары.

И және *у* дыбыстарын дифтонгоидқа жатқызудың да мәні жоқ. Себебі дифтонг болу үшін біріншіден, бір сыңары дауысты, екінші сыңары сол дауыстыға жуық, бірақ көмескі естілетін қосарлама дыбыс болуы тиіс; екіншіден, құрамындағы екі дыбыстың екеуі де буын жасауға қабілетті болуы керек; үшіншіден, буынға бөлгенде дифтонг дыбыс тұтасымен бір буынның құрамында қалуы қажет. *И* және *у* дыбыстары бұл шарттардың қай-қайсысына да жауап бере алмайды.

Біздің ойымызша, қазақ тілінде жоқ жасанды *и*, *у* дыбыс-әріптерін қазақ әліпбиіне енгізудің басты екі уәжі болған: 1. араб, парсы, орыс тіліндегі *и*, *у* дыбыстарымен бірдейлестіру, 2. Графикадағы үнемдеу әдісі.

Профессор Н.Уәлиев: «Графикалық тәсілдегі бұл аталған кемшіліктер оның мәнін еш төмендете алмайды. Тіркесу жиілігі аса жоғары фонемаларды бір ғана таңбамен беру информацияны неғұрлым ықшамдап жеткізу деген талапқа сай келеді» – дейді. Қазақ графикасының тарихын зерттеуші Қ.Күдерінова *ю*, *я* әріптерімен қатар *и* және *у* әріптерін де «дыбыс емес, дыбыс тіркесінің суреті» деп бағалайды.

Егер *и* мен *у* жеке дауысты дыбыстың емес, *ы*, *і*, *ұ*, *ү* дауыстыларының *й* және *у* дауыссыздарымен тіркесін белгілейтін таңба ғана болса, онда қазақ фонологиялық жүйесінде *и* және *у* дауысты дыбыстары бар деп танудың еш мәні жоқ екені өз-өзінен түсінікті. Олай болса, мектеп оқулықтарындағы «қазақ тілінде 11 дауысты дыбыс бар» деген ғылыми тұжырымды түбегейлі өзгертуге тура келеді.

Аталған әріптерді жеке дауысты дыбыстың таңбасы ретінде танудың қазақ орфографиясына, жалпы қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына нұқсан келтіретін бірнеше мәселесін айта аламыз:

1) Мысалы, *буын, суық, қуақы, қиын, жиын, тиын, тиін, миық* сөздерінің құрамындағы *уы, уа, ыы, иі* тәрізді дыбыс тіркестері қазақ тілінің «бір түбір ішінде екі дауысты қатар келмейді» деген заңдылығына қайшы келеді;

2) Аталған сөздерді жазбаша буынға бөлгенде (*бу-ын, су-ық, қу-а-қы, қи-ын, жи-ын ти-ын, ми-ық, ти-ін, би-ік*), келесі буын дауыстыдан басталады, бұл да «қазақ тілінде сөз ортасындағы буындар дауыстыдан басталмайды» деген заңдылыққа қайшы келеді;

3) Қазақ тілінің орфографиялық ережесі бойынша түбір соңындағы *ы*, *і* дыбыстары мен қосымшадағы *й* дыбысы кіріктіріліп, бір ғана *и* дыбысымен таңбаланады: *тасы+йды – тасиды, ері+иді - ериді, тоқы-й – тоқи* (бастады) т.б. Бұл – сөздің морфологиялық құрылымын да дыбыстық құрылымын да ажыратуға қиындық келтіреді.

Қорыта айтқанда, графиканың ықшамдылығына, оңтайлылығына қол жеткіземіз деп, ана тіліміздің дыбыстық болмысына нұқсан келтіргеніміз дұрыс болмайды. Тіл орфографияға емес, орфография (жазу емлесі) тілге қызмет жасайды, сондықтан кез келген тілдің орфографиялық емле-ережесі сол тілдің табиғи заңдылықтарына бағыну керек. Алдағы уақытта қазақ орфографиясының емле-ережелері қайта қаралатын болса, жаңғыртуды алдымен *и* және *у* әріптерінің шынайы бейнесін танудан бастауымыз қажет.

Міне, күні кеше Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті қазақтың Тұңғыш Ұлттық Әліпбиін қабылдауға қол қойды. Жарты ғасырдан астам уақыт қазақ мәдениетіне қызмет еткен кирилл жазуынан бас тартып, рухани азат әліпбиге бет бұруға тәуекел еттік. Бұл – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін ұлықтайтын, бір қазақ емес, қазақтың жерін жерлеп, суын сулап отырған қаншама ұлт өкілдерінің басын бір рухани мүддеде тоғыстыратын қасиетті де құрметті әліпби болуы тиіс. Біз қазақ халқының ұлттық тұтастануы мен рухани жаңаруының жаңа сатысына бет бұрған тарихи оқиғаға куә болып отырмыз. Ұзақ талқыланып, асықпай, байыппен, салихалы түрде қазақ руханиятына аяқ басқан Жаңа әліпбиіміздің қадамы қайырлы болғай!

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: М.ӘБДІХАЛЫҚОВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС

Отарова Ақмарал

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

Ш.Есенов атындағы КМТИУ

«Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі,

Ақтау қ., Қазақстан

akmaral.otarova@yu.edu.kz

Белгілі жазушы Маршал Әбдіхалықовтың әңгімелеріне шолу жасай отырып, ондағы негізгі рух ұлттық сипаттың басымдылығымен байланысты екендігі пайымдалған. Қаламгер шығармаларындағы азаматтық ұстаным, ұлттық рух сияқты халықтық мәселелер талданып, олардың маңыздылығын туындылары арқылы негіздеген.

Сонымен қоса М. Әбдіхалықов әңгімелеріндегі адамгершілік аясы, ұлттық ерекшеліктермен бейнеленген қоғам қайраткері Тобанияз Әлниязұлы бейнесі арқылы жан-жақты талдау жасалынған. Әңгімелерінің басты кейіпкерлерін прототиптік негізде ала отырып, өзіндік көркемдік қиял, ойдан шығару шешімін де үйлестіре қолданатындығы сарапталған.

Жазушы қандай кейіпкерді сипаттаса да ұлттық мінез, ұлттық орта, ұлт жағдайынан туындарлық әлеуметтік ой айтатындығы дәлелденген. Қаламгердің ұлтжанды, отансүйгіштік асыл қасиеті, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен

әдет-ғұрпына қашан да адалдығын ұлттық идеялармен байланысты саралайды.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары қазақ романдары тақырыптық жағынан кеңейіп, сан түрлі мәселелерді әр қырынан танытып, жанрды игерудің жемісті кезеңі ретінде көрінді. «Бұл романдардың бәрінде де ортақ тақырып – өндіріс тақырыбы, жұмысшы өмірі роман желісіне арқау болған» [1, 81].

Тәуелсіз Қазақстанның қоғамы санасындағы өзгерістер тарихи тағдыр тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен құндылықтарды қайта жаңғыртумен сипатталып, ерекшеленеді. Ол бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету, мемлекеттік деңгейде ұлттық идеяның негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру және ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұраны игеру сияқты міндеттерді шешуді жүктейді. Сонымен қатар, тәуелсіздік алған жылдардан кейін еліміздің алдындағы өзекті мәселелердің бірі – жаңа заман талабына жауап бере алатын мемлекеттің ұлттық идеясын жасау мәселесімен қатар, қазіргі модернизациялану жағдайында қоғам өміріндегі ұлттық идеяның алатын орнын анықтап, рухани жетілу, адамгершілікті дамыту, идеологиялық біріктіру қызметтерін кеңейту мүмкіндіктерін іздестіру қажеттілігі туды.

Қазақ халқының тарихында “ел басына күн туған” алмағайып кезеңдер аз емес. Кеңестік идеологияның әсерінен тарихи маңызы жоғары оқиғалар мен халқымыздың талайлы тағдыры тудырған көтерілістер, оның басшылары туралы деректер шындықтан мүлдем алшақ жазылды. Қазақстандық көпұлтты қоғамның қазіргі ұлттық даму сатысындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі – әртүрлі құндылықтар негізінде қалыптасқан сан-алуан әлеуметтік-мәдени құрылымдардың қатар өмір сүруі және олардың әрқайсысына сәйкес қоғамдық сана мен мінез-құлық үлгісінің пайда болуы деп айтсақ болады. Сонымен қатар, бұрынғы концепциялар қайта қаралып, тарихта ұмытылған немесе тоталитарлы кезеңде тыйым салынған құбылыстарды қайта жаңғырту үрдісі байқалуда.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарында ғана тарихи мәселелердің шынайылығына көз жеткізу жүзеге аса бастады. Жетпісінші жылдардың өзінде М.Әбдіхалықовтың туған жерінің, өлкенің тарихи тұлғалары “халық жауы” ретінде жазықсыз жапа шеккен, кейін ақталған көрнекті қоғам қайраткерлері Тобанияз Әлниязов (“Қаратөбе келісімі” – 1973ж), Төлесін Әлиев (“Полковник Т.Әлиев” – 1989ж), Нұрсұлтан Оңғалбаев (“Революция оятқан жігіт” – 1985ж), Жалау Мыңбаев (“Ж.Мыңбаев туралы” – 1964ж), Сыдиық Жұбаев (“Атылған ақын. Ол кім?” – 1989ж) т.б. туралы очерктер жазуы – оның тарих, қоғам алдындағы үлкен еңбегі, ерлік ісі деуге

болады. Жазушы шығармашылығындағы ұлттық идея тамырын тереңнен алады.

Ұлттық болмыс пен ұлттық идея, академик Д. Кішібековтың пікірінше этностың болмыстық табиғатын түзеді, оның тарихымен және мәдениетімен байланысты болады. Ұлттық идея этникалық сезімдердің негізінде пайда болады. Ал идеология қоғамдық сананың жоғары даму сатысы болып табылады. Егер ол ұлттық идеяға негізделсе, оны құндылықтармен толықтырса, күшке ие болады. Идеялардың маңызды топтастырушысы болып табылатын идеология стихиялы түрде пайда болмайды, оны адамдар қалыптастырады және оның өзіндік мақсаты мен қызметі болады. Ұлттық идеяның одан айырмашылығы – оны адамдар жасамайды, ол табиғи түрде пайда болады. Академик Д.Кішібеков өзінің «Ұлттық идея және идеология» деп аталатын еңбегінде академик Д. Кішібеков оны былайша тарқатып айтады: «Мемлекеттік ұлт деп, егер ол тұтас мемлекетті қамтыған жағдайда (ұлттық біртұтас мемлекет) немесе ұлттық гомогендіктің (біртектіліктің) тасымалдаушысы болған жағдайда аталады. Алайда бұл ұғымның астарынан, сондай-ақ бірнеше ұлттарды қамтитын кейбір мемлекетте (мультимәдени) қалыптаса алатын біртұтас сананы білдіретін жетекшілік рөлді аңғаруға да болады. Ал егер ұлттық әралуандылықты құрайтын бір ұлттың жағдайына келсек, онда ол субұлтты білдіреді. Ақырында, мәдени ұлт дегеніміздің мемлекетке бірегейленуге қатысы жоқ ұлтты айтады. Бұл ұлт біртұтас ұлттық мемлекет құруға қабілетсіз немесе бірнеше мемлекеттерге бөлінген болуы да мүмкін» [2, 4].

М.Әбдіхалықовтың 1973 жылы “Жұлдыз” журналында жарық көрген “Қаратөбе келісімі” [3] очеркінде 1918 жылы тұңғыш Адай ревкомының төрағасы болып сайланған кеңес өкіметін ақгвардияшылардан қорғау, елді сауаттандыру, елшілік, шаруашылық істерімен айналысқан қоғам қайраткері, шешен, би, отызыншы жылдардағы қуғын - сүргіннің құрбаны болып “халық жауы” ретінде атылған Тобанияз Әлниязұлы туралы баяндалады. Тобанияздың бейнесін алғаш рет әдебиетте бейнелеген – халық ақыны Сәттіғұл Жанғабылов еді. Сәттіғұл ақын Тобаниязды көзі көрген, оның халқына істеген қызметін, Адай ревкомының тұңғыш төрағасы болып сайланғанын, артынан қатал тағдыр шырмауында темір тордан босана алмай, “солақай саясат құрбанына айналғанына куә болған. Осы жайларға байланысты Тобанияз Әлниязұлына арнап “Тобанияз туралы толғаулар” атты екі үлкен жыр-толғау шығарған. (“Тобанияз хан тұрғанда” (1918 ж), “Тобанияз ұсталғанда” (1929 ж). Олар қауіпсіздік комитетіндегі “Тобанияз ісіне” байланысты жұртшылыққа жариялану құқығынан айырылған. Тек еліміз егемендік алған соң Сәттіғұл ақынның сол толғауларына алғысөз жазып филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Тілепов Маңғыстау облыстық газетінің бетіне жариялады. 1919 жылы Ә.Жангелдин отряды Маңғыстауға келіп, төңкеріс комитетінің төрағалығына Тобаниязды сайлағанда халық ақыны Есмағанбет Мекеұлы Тобаниязға арнау сөз шығарған. Көркем әдебиетте бұдан кейін Тобанияздың тарихи тұлғасын

ақын Қ.Бекхожиннің сомдауына ақынның өзі айтқандай, Әлібидің үлкен ықпалы тигені сөзсіз. Әйтпесе ақын оны білмеуші еді. Ол кезде Тобанияз Әлниязов “жабық тақырып” болғандықтан, комиссар Маңғыстау сапары, Тобаниязбен кездесулерін жасырын түрде айтқан. Сол себепті поэмада Тобанияз есімі “Атанияз” деп өзгертілген болатын.

“Тобанияз есіміне кесір кезеңі салған тозанды тазалауға тұңғыш талпынған марқұм Маршал Әбдіхалықов. Компартия айға азуын білеп тұрған уақыттың өзінде ол осы тақырыпқа қалам тартты... – Жалпы Тобекең жайлы бір сүбелі шығарма жазу жоспарымда бар, – деп жүретін еді қайран Маршекең. Амал не, сұм ажал ол арманына жеткізбеді ғой”, – деген Ә. Спан [4, 99], - дерегіне сүйенсек, Тобанияз Әлниязовтың тарихи бейнесін баспасөз бетінде алғаш рет танытқан Маршал Әбдіхалықов екендігіне шүбәсіз көз жеткіземіз. Очерктен “ТобаниязӘлниязұлы кім болған?” деген сауалға жауап ала аламыз. Ол – 1918 жылықазақдаласының төтенше комиссары Ә. Жангелдин Қаратөбеде өткізген он екі болыс өкілдері съезінде сайланған Адай төңкеріс комитетінің төрағасы. Әрине, бұндай жауапты істі атқару ел мүддесін қорғай алатын, халықты етене білетін, тиісті орындарда қажетті сөзін айта алатын би, өткір, әділ, шешен, ұйымдастырушылық қабілеті зор Тобанияз сияқты үлкен жүректі, Адай елінің бетке ұстар азаматының ғана қолынан келетін еді. Шағын очерктің өзінен көптеген тарихи жайттарға қанығуға болады.

Бұдан М.Әбдіхалықовтың сол жетпісінші жылдардың өзінде Тобанияз Әлниязұлы туралы тиісті мәліметтерді білгендігін, оны толықтай жариялауға заманы мүмкіндік бермегенін аңғарамыз. Қаламгер Тобанияз бейнесіне бұдан әрі дендей түсіп “Екі әңгіме” (“Алданияз”) әңгімесінде, “Ынтызар жүрек лүпілі” очеркі, “Ленин тапсырмасы” повестерінде оралып отырады.

“Қаратөбе келісімі” [3] очеркі зерттеу негізінде жазылғандығымен құнды. Себебі, автор осы тақырыпты жазу үшін мұрағат деректері, әскери құжаттармен жұмыс жасаған, кәріқұлақ шежіреші қариялардан Тобанияздың көзін көрген Жазмағанбет Қызылбаев, туысқаны Бүркітов Айтуар, ғұлама ғалым Әлкей Марғұландардың естеліктері негізінде баяндау әдісімен деректерді келтіре отырып жазады. Қазақстан тарихына “Қаратөбе жиыны” деген атпен енген оқиға Маңғыстау түбегінде 1918 жылдың 22-25 қыркүйек күндерінде өтеді. Әліби Жанкелдиннің интернационалдық отрядының Маңғыстау сапарында кеңес өкіметін жариялауы очерктегі негізгі оқиға желісін құрайды. Ә.Жангелдин отрядына Тобанияз елден күш-көмек жинап беруді өз мойнына алады. Үш күнге созылған екі жақты даулы мәжілістің соңы Маңғыстауда Совет өкіметін жариялаумен шешіледі. Оны басқаратын революциялық комитет құрылып, төрағасы болып Тобанияз Әлниязов сайланады. 1919 жылғы Советтердің бүкіл қазақстандық бірінші мәжілісінде Маңғыстау еңбекшілерінің өкілдерін Т.Әлниязовтың бастап алып баруы, 1920 жылы Ақтөбе облысына қарасты Қопа жерінде Адай, Табын, т.б. рулардың съезінде де Ленин атына телеграмма жібергендігі әңгімеленеді.

“Мен күнге сенемін” атты жазушының жеке мұрағатынан табылған очеркте Тобанияз туралы мұрағаттардан деректер келтіре отырып, оның өміріне, қоғамдық қызметтеріне тоқталады. 1918 жылы Маңғыстау түбегінен Ақтөбеге бағыт алған Ә.Жангелдин отрядына көмек ұйымдастырғаны үшін ел билеуші атаман Толстовтың Тобаниязға, ол құрған ревкомға деген ашу-ызасы адайлардан ақшалай, малдай салық төлетуге мәжбүрлейді. Олардың бұл құқайынан Тобанияз айлакерлікпен “сүндет той” жасап құтылып кетеді. Бұл жөнінде сол кезде “Яицкая” газетіне мақала жазылды. Тобанияздың совет өкіметіне деген өшпенділігі болмаса да 1930 жылы “Ш.Ералиев деген кісіні кемеден суға лақтырып жіберген” деген жалған жаламен Маңғыстаудан қамалған 31 адамның бірі ретінде ұсталып, 1933 жылы жазықсыз, айыбын мойындамаған күйде “атылғаны” турасында айтылады. Очерк соңы: “қазір біздің қолымызда ол кісі ақталды. Ешқандай кінәсі жоқ” деген бір жапырақ қағаз бар” деп аяқталады.

Тобанияздың ақталғандығы туралы қағаздың ең алғаш Маршалдың қолға түсіргені туралы М.Дүйсенов естелігінде де айтылады: “...Тобанияз Әланиязұлының тағдыры Маршал ағаны қатты толғандырып жүргені есімде: “Т.Әланиязұлының ақталғандығы жөнінде анықтама қағазды қолға түсірдім” деп балаша қуанғанының да куәсі болуыма тура келді. Подольск архивінен тауыпты...” [5].

Тобанияз туралы деректерді, тарихи танымдық мәні зор ел тарихына қатысты ресми материалдарды жинақтаған І.Сариев: “Бұл деректерді жазушы Маршал Әбдіхалықовтың да айтқанын естіп едім. Марқұм Маршал тірі кезінде Тобанияз жөнінде бірқатар материалдар жинаған деп естіп едік, олардың қазір қайда, кімнің қолында екенін білмейміз” [6, 34], – деген өкінішін де білдіреді. Расында, Тобанияз Әланиязұлы, Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы туралы мол мәлімет, дерек көздерін жинақтаған М.Әбдіхалықовтың ауызекі әңгімелерден естігеніміз бойынша көркем туынды жазу ойында болған. Әйтсе де, өкінерлігі сол, ол материалдардың жазушының жеке мұрағатында сақталмауы, қолымызға түспеуі.

“Қаратөбе келісімі” очеркі жазылған тұста Тобанияз туралы жазбақ түгілі, айтуға тиіс емес болатын. Ол туралы деректер жабулы жатқан кез. Дейтұрғанмен, жазушы қызыл империяның қылышы қылпылдап тұрған заманның қатал кезеңінде әдебиетті пайдаланып Тобанияздың көркем бейнесін жасады. Бұл жазушының ұлттық рухының мықтылығы, елдік қасиеттерге адалдығынан дер едік.

Жалпы Тобанияз Әланиязұлының тарихи бейнесі мен атқарған қызметтері жөнінде мәліметтер бүгінде көптеп саналады. Соның алғашқыларының қатарында осы бір ірі тарихи әрі трагедиялы тұлғаның халқымен қайта қауышарына ерлікке тең іске барып, атын атап түстеген М. Әбдіхалықов екендігін ерекше атап өтеміз.

Көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы да өзінен-өзі пайда болмай, бір кезде жазушыны толғантқан әлеуметтік не болмаса өмірден көрген оқиғасы арадан біраз уақыт өткенде жаңа мазмұнмен, мол тәжірибемен толығып

барып, суреткердің санасында қайта жаңғырады. 1977 жылы ”Жұлдыз” журналында “Екі әңгіме”(“Қызыл жұлдыз” және “Жау мен жау”) деген атпен шыққан екі әңгімесінде М.Әбдіхалықовтың көңіліне із салып, көкейіне орныққан тақырыптардың бірі – Тобанияз Әлниязовтің өмірі мен қоғамдық істері арқау болған. Кейін бұл әңгімелерді біріктіріп 1991 жылы “Алданияз” деген атпен жариялады.

Әңгіменің оқиғасына “Қаратөбе келісімі” атты очеркінде сөз болатын Маңғыстау өлкесінің тарихына қатысты жайттар алынған. “Қызыл жұлдыз” атты әңгімеде қазақ ауылына біртіндеп ене бастаған кеңес өкіметінің өзгерістерін сипаттайды. Әңгіме шағын көлемді болғанмен, көтерген жүгі салмақты, көркемдік қуаты мен идеялық мақсаты тұрғысынан да көңіл аудартады. Кедей өмірі мен ауыр тұрмыстары шындық сипатында бейнеленеді. Шығарманың бас кейіпкері Мұраттың әкесі Кенжебайдың жылқысын бағып жүріп, байдың әділетсіз ісіне шыдамай дау үстінде қатты сойыл тиіп өледі. Күндіктегі шешесі де ауыр тұрмыс азабынан ауырып өліп, Мұраттың алдындағы апасы Ақкүміс он бір-он екілер шамасында болады. Ақкүмісті Кенжебаймен келіскен біреу әйел үстіне зорлықпен тоқалдыққа алып кетеді. Байда есесі кеткен бала да болса намысшыл Мұрат еріксіз әлдекімнің жетегінде кеткен апасын құтқарудың әрекетіне шындап кіріседі. “Саған көмектессе бір-ақ адам көмектеседі, ол – Алдакең –Алданияз” дегенді естігесін Алданиязға барады. Алданияз – Маңғыстау өлкесінің тұңғыш ревком төрағасы Тобанияз Әлниязұлының прототипі.

Жаңа заман өкілі ретінде Алданияз адамдарының “Ақкүмісті қайда, кімге жібердің?” деген сауалдарына ескіліктің содырлы сарынын көксеген, ауыл адамдарын өз уысында ұстап, ескі жолмен жүруді аңсаған, сол арқылы ұпайын түгендеп, дүние жинап, бедел алғысы келетін Кенжебай тіпті айтқандарына құлақ аспай, мойын ұсынбайды. Ақкүміс іздеп келген бауыры Мұратқа қанша ет-жүрегі езіліп бордай босап тұрса да, тағдыр ісіне басын иіп “әйел жолы жіңішке” деген ұғым-түсінікпен келген жерінде қала береді. Ақкүміс кеңес өкіметі орнауының алғашқы жылдарында өмір сүргенмен, оның басына теңдік әперерлік күш бар еді. Алайда қазақ қызының өз бас бостандығын толық сезініп, шындап ұғынуы, өзінің мүддесін қорғауға қаймықпай қадам басуы аз уақытта іске аспайды, санаға біртіндеп енетін күрделі өзгеріс екендігі шындықтан алыс кетпеген.

Мұрат – бірбет, өз дегенінен қайтпайтын қайсар, намысшыл бейне. Оның бұл мінезі Кенжебай мен оның төңірегіндегілерге қарсылығынан танылады. Қаламгердің кейіпкер тұлғасын мүсіндеудегі психологиялық иірім, ұтымды штрихтары табиғи әсерлі. Мәселен, апасын Кенжебай байдың уәделескен адамдары өңгеріп алып кеткеннен кейінгі көңіл-күйі былайша суреттеледі. “Мұрат үйіне жеткенше олар қырқадан асып қараларын үзіп кетті. Ауыл адамдарын біреу жұтып қойғандай. Далаға бір жан шықпады. Мұрат не істерге білмеді. Мұраттың көзі қарауытып, басы мең-зең болғандай. Әлдекім қолқасынан тартып, бүкіл іші-бауырын суыратын секілді. Сол бүгілген күйі үйіне кіріп, төрге құлай кетті. Әлдекімге

ерегесіп, екі жұдырығын түйіп алған. Дыбыс шығарып ыңқ етпеуге бекініп, тас түйінген. Іші қаншама егіліп бара жатса да көзінен бір тамшы да жас шықпады. Жарқырап жалын атады...” [7, 11]. Әңгіменің соңын Алданияздың “Әнеукүні кеткен Әліби бір нәрсе айтты ғой. Қалаға бар. Шәрлі жерде оқу бар. Қызылдардың адамын тап, соларға ер. Тілегім, берер батам сол”, – деп Мұраттың келешегі оқып-білім алуда екенін, жаңа заманның беталысын, өзгерісін көріп-танысын деген ойымен тұжырымдайды. “Бағытын сонау алыста теңіз жағасында жатқан қалаға түзеп Мұрат кетіп барады. Маңдайындағы алқызыл жұлдыз күнге шағылысып, бір сәт шынында да отша жанатын секілді еді...” [7, 12].

Осы әңгіменің жалғасындай “Жау мен жау” атты әңгімесінің оқиғасы бейқам отырған Алданияз ауылына ақтардың келуінен бастап, өрбиді. Алданияз бұл кезде суы тапшы өлкеде мал суарудың қиындығын шешпек болып бұрынғы ата-кәсіптің бірі – құдықшылықты кәсіп етіп, бес-алты жігітпен шыңырау құдық қазып жатырған болатын. Алданияз ауылға келгесін тілмаш та, қасындағылар да оны сұрақтың астына алып, өздерінің Толстовтың адамдары екенін білдіреді. “Олардың талабы – бүкіл Маңғыстау елінен салық жинау екен. Үй басынан жүз сом. Ақшалай не малдайжинау. Генерал Толстов өзін “Осы түбектіңқожасы” деп жариялаған. Олардың туралап келіп Алданияз ауылына ат тірегені оның өткен жылы бұлардың жауына істеген қызметтерін білетін көрінді. Енді, генералға сондай қызмет көрсетсе, кінәсі кешіріледі. Әйтпесе, мұны қол-аяғын байлап, Гурьевке алып келутапсырылған” [7, 18].

Комиссар ӘлібиЖангелдин отряды 1918 жылы осы Маңғыстау арқылы Шалқарға өтерінде қаржы-қаражат, қару-жарақ, ат-көлік, адамдармен көмектесіп, өткізіп жіберген Алданияз бен оныңқасындағыжолдас-ауылдастарыеді. Онкүннің ішінде аталған салық, малды жинап беруді бұйырып, ауыл тұсына пулемет құрып қояды. Алданиязқарулықісілердің “берсе қолынан, бермесе жолынан” деп неге де болса тайынбайтын, шын жаулық ниеттерін түсінгеннен кейінелақсақалдарымен ақылдасады. Ақылдасакеліп, бұлардан құтылудың бірайла-амалы, жолы – “той, сүндеттойын” өткізуге рұқсат алу деп шешеді.

Әңгімедегі негізгі ірі оқиға – той өткізілетін күн. Алданияз тойға ертеден кірісіп, мал сойғызып, сүндеттеуге тиісті ауылбалаларынжатқызып, молдаларын да шақыртып қояды. Ол әрі-бері ойланып, сенімді деген адамдармен ақылдасқан соң оқысқимылға бел байлайды. Толстов әскерлерін ың-шыңсыз қолға түсіруде Алданияз тапқырлықтың, парасаттылықтың, тосын әрекеттің ерекшебір үлгісінтанытады. “Тентексуға” қымыз қосып беріп, буындары босаған жауларды қарусыздандырып қолға түсіреді.

Алданияз – ертеңін ойлайтын өте әділ, дұшпанына да қажет жерінде өзін қай қырынан да мойындатып, бағалата алатын жан. Қолғатүсіп, ойламаған жерден мүсәпір күйге түскен атажауына да мәртмінезкөрсетеді. Қолға түскен жауларды бірі “өлтірукерек” дегенмен Алданияз бір шешімге келіп: “Бұларды өлтіргенде бізге не түседі? Сонау қияннан қайбір еркімен

келді дейсің? Анау генерал жұмсағансоң амалдары бар ма? Пәле сол генералдағой. Бүлікшығарыпжүрген де өзі. Ендеше соладамдарының кейпін өзі көрсін. Әйтпесе, қапиясын тауып тасадан өлтіріп тастады дер. Содан кейін бүлелге қайта қоқырандамасын деп те жеткізетін кісілер керекқой” деген тоқтаммен, оларды адамдарына Құлсарыға дейін апарып тастауға тапсырмабереді.

Кейін осы оқиғажөнінде 1919 жылдың 31 қазанындағы “Яицкаягазетінің” № 47-санында “Ретікелмегеналым” деген мақала жарияланады. Генерал Толстов әскерінің елге тұтқиылдан келіп салық салмақ болған жәбір-жапасына, қанды қырғынның болуының алдын алуда Алданияздың терең ақылымен пайымы, көптікөргендігі, айлалығы себепболды. Алданияздың бүліс-әрекеті оның нағыз халық үшін туған, қайраткерлік, күрескерлік дәрежесін танытады. Тарихи тұлға, қайраткер туралы жазғанда өткенді біліп қанақоюжеткіліксіз. Ол өткеннің өнегесі мен өкінерлік жерлерін де жетік білуі қажет. М. Әбдіхалықов әңгімелерінде Тобанияздың өмірінің жекелеген кезеңін суреттей отырып, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік тартысты тереңірек көрсетуді мақсат етеді.

“Жау менжау”, “Қызылжұлдыз” әңгімелерінде тартыс сипатыАлданияз бен ақтардың офицерлері, қанаушы тап өкілдерінің арасынан байқалады. Әдеби шығармаларда тартыс көбінесе тақырыптың өзегін құрайды, тартысты ашу шығарма авторының идеялық нысанасына айналады.

Шағын екі әңгімеде Маңғыстауда кеңес өкіметінің орнауы, сол жылдардың қиын-қыстау, дүрбелең кезеңінің ақиқаты айтылған. Шығармасының кейіпкері – Алданиязды ел басына қиындық түскен, сын кезеңде көреміз. Оныңсалмақты, салқынқанды, қысталаң шақтарда жолтапқыш, халқын шын сүйген, ер мінезді, өжет, батыл тұлғасынан небір қауіп-қатерде де елі үшін басын тіге алатын ел басшысының образын танимыз. “Қиын кезеңнің адам бойындағы рухани қасиеттерді жарқыратып көрсететіні көпке белгілі” [8, 309]. Күшібасым, “ажал оғын себуге” келген аяусыз дұшпанның өрекіпген астамшылкеудесін басу, айла-тәсілмен ұтқырлықт аныту, ажал құрығынан бүкіл ауыл-аймақ, жеке қарабасын алып шығуүшін тиімді де төте жолды тани алуыоның өртұлғасына лайықжайттар. Қаламгер негізгі оқиғаларды ғана баяндап отырып, кейіпкерлер психологиясын, мінез-құлық ерекшеліктерін көрсетуге, көбінесе революциялық комитет төрағасы, ел басшысы Алданияз образынан жан-жақтыашуға баса назараударады. Ол кейіпкермінезін ашу, жағымды қасиеттерін бейнелеуде сөз арқылы дәлме-дәл сипаттамай, Алданияздың іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, сөз саптауымен де оқырманға әсерлі түрде ұқтырып отырады.

Жазушы азамат соғысы жылдарында ақтар жүрген жерде жақсылық болмайтынын, ел ішін үрейлендірер әрекет-істерге баратындарын Тобанияздың ойлары арқылы береді. М. Әбдіхалықовтың қаламгерлік шеберлігі – ел тағдырындағы тұтас бір кезеңнің тарихи, қоғамдық-

әлеуметтік өмірін қатардағы ауыл адамдарының күнделікті тыныс тіршілігін суреттеу арқылы ашып көрсетуінде.

Жаңа заман орнатуға тілектестік танытып жүрген Мұраттың жас болса да ел тілегіне үн қосып, ертеңгі күнге сеніммен қарауын нанымды суреттейді. Алданияз Маңғыстауда жаңадан орныға бастаған қоғамдық-саяси жүйе кеңес үкіметінің өкілі ретінде халықпен тілдеседі, жүрегіне жол табады. Осы түбекке ревкомның төрағасы етіп сайлап кеткен комиссар Жанкелдиннің өзіне тапсырған қоғамдық үлкен жүкті, елдің ертеңгі тағдырының жауапкершілігін сезінеді, соған сәйкес әрекет жасайды.

Ұлттық болмыс пен ұлттық идея мәселесі бүгінде барлық посткеңестік мемлекеттер үшін маңызды болып отыр. Бүгінде қазақстандық қоғамда да мемлекетіміздің болашақ даму бағытына қатысты ұлттық идея мен мемлекеттік идеология қандай болуы тиіс деген қызу пікірталас қалыптасып отырғандығын аңғаруға болады. Бұл мәселеде Қазақстанның зиялы қауым өкілдерінің пікірлері келесідей бағыттарға бөлінеді: кеңестік заманда ұмыт болған дәстүрлі мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту және нығайту; батыс құндылықтарын енгізу; батыс құндылықтар жүйесі мен дәстүрлі сананың араласуы. Сонымен қатар, елімізде анағұрлым кең интеграцияны білдіретін «еуразияшылдық» идеясы да кеңінен талқыланды. Сондай-ақ, қоғамның идеялық шоғырлануына септігін тигізетін әлеуметтік-экономикалық сипаттағы «Қазақстан – 2030» стратегиясы, «Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің санатына ену», «Зияткерлік ұлт қалыптастыру» идеялары да соңғы кездері ресми билік тарапынан да, бейресми ұйымдар тарапынан да қызу пікірталастар тудырып отыр.

Рухани жаңғыру аясында Маңғыстаудың біртуар азаматы М.Әбдіхалықовтың шығармаларын насихаттау – ұрпақ алдындағы жауапкершілігі мол іс. Жазушы шығармаларынан рухани нәр алса, ұлттық идеясынан сусындаса, соның өзі оқырмандарға азық болары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
2. Кшибеков Д.К. Национальная идея и идеология // Известия Казахстана, 2005, 25 мая. С.4-5.
3. Әбдіхалықов М. Қаратөбе келісімі // Жұлдыз. – 1973. – №1. –186-189-бб.
4. Спан Ә. Тобанияз. – Алматы: Жазушы, 1996. – 110 б.
5. Дүйсенов М. Менің Маршалым // Маңғыстау. – 1986. – 10 тамыз.
6. Сариев І. Қанды ойран. – Алматы: Жазушы, 2001. – 208 б.
7. Әбдіхалықов М. Екі әңгіме. Қызыл жұлдыз. Әңгіме // Жұлдыз. – 1977. – №11. – 11-18-бб.
8. Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1990. – 312 б.

ҰЛТТЫҚ-РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – АДАМИ КАПИТАЛ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Қабылов Әділет

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор,

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан

adilet.kabylov@yu.edu.kz

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында барша қазақстандықтарға «мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа бірге кадам басуды, бұқаралық сананы өзгертуді» ұсынды. «Рухани жаңғыру» бағыты еліміздің еңсесін көтеріп, ұлттық құндылықтарға назар аударуға зор серпін тудырып отырғаны баршаға аян. Осы мақалада мемлекет басшысы «ұлттық код» туралы мәселеге тоқталып, оны рухани жаңғырудың негізгі тұғыры ретінде сипаттайды: «...Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай». Бұдан әрі «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» дегендей, жақсы мен жаманды жіті қадағалап, озық пен тозықты саралай білуге үндейді: «Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық», – дей келе: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деп нақтылайды [1].

Ұлттық кодтың рухани жаңғыруға негіз болатын жолдары қандай және тарихи-мәдени мұраларды рухани жаңғыруымызға қалай пайдаланамыз? Код – түрлі ақпараттарды жеткізуге, өңдеуге және сақтауға арналған шартты белгілер жүйесі болса, ұлттық код – сол ұлттың жаратылысын, болмысын, рухани бітімін, дүниетанымын, өмір салтын айқындайтын негізгі белгілерді жинақтайтын жүйе десек болады. Яғни, халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған өмір тәжірибесінен сұрыпталып жеткен ең жоғары бағаланатын қасиеттерінің, ұлттық құндылықтар жүйесінің, тұжырымдалған дүниетанымының сығымдалған формуласы.

Халқымыз қашан да материалдық қазынадан гөрі рухани байлықты, адами құндылықтарды жоғары қойған. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның сабағасы», – дейтіні сондықтан. Адами рухани құндылықтардың басында ар, намыс, ұят категориялары тұрады. Күллі жақсы қасиеттердің бәрі осы ұғымдардан бастау алмақ. Қазақ балаға жастайынан «ұят болады» деп жаман әдеттерге шектеу қойып, «арлы бол» деп, намысын камшылап өсірген. Ұлттық сананы қалыптастыратын елдік, тектілік,

адалдық, әділдік, шыншылдық, ізгілік, имандылық, парыз, әдеп, обал-сауап, ақыл-парасат секілді адамдық қасиеттер ар-ұят, ар-намыс үстемдік еткен жерде ғана пайда болып, өз тұғырында бекиді. Бұған қазақтың мақал-мәтелдерінен көптеген мысалдар табуға болады: «Ел намысы – ер намысы», «Ер жігіт – елінің ұлы, намысының құлы», «Ерді намыс өлтіреді», «Рух пен намыс – егіз», «Ұят – иманның қабы», «Ұят кімде болса, иман сонда», «Арсыз – адамның қоры», «Ердің құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы» т.б. [2, 173-177].

Адам болмысындағы ар-намыстың жетекші орнына Абай да ерекше мән беріп, оның кісілік келбетіндегі маңызына тоқталып өтеді: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселерменен оздым ғой демектің бәрі – ақымақтық» [3,114].

Ұлы ақын ұяттың ішкі мәніне де зер салады: «Шын ұят сондай нәрсе: шарифатқа теріс я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады» [3,133]; «Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойнына салып, сөгіп қылған қысымның аты» [3,134]. Өзінің «Отыз тоғызыншы қарасөзінде бұрынғы ата-бабаларымыздың «бұл замандағылардан артық екі мінезін» атап өтеді, олардың бірі – «ол заманда ел басы, топ басы деген кісілері» болғаны болса, екіншісі – намысқорлығы деп, «арлылық, намыстылық, табандылықтан келетін» осы қасиетінен айырылып бара жатқанына налиды [3,155-156].

Ұлттық кодтің қайнары – ана тілі, салт-дәстүрі, тарихи жады, мәдениеті мен ұлттың ділі. Жалпы, ұлттың қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық қатынастарындағы барша өзекті танымдар, көзқарастар мен ұстанымдар ұлттық сананың негізін құрайды. «Ұлттық сана – әр ұрпақтың ұлттық мүдде деңгейіндегі ойлау жүйесі, ұрпақты ұлт ретінде біріктіруші құбылыс, даналық білімдердің, тәжірибелердің, құндылықтардың ұлттың рухани әлеміндегі бірігуі»; «Ұлттық сананың ең негізгі белгісі – әр ұлттың өзін-өзі танып білуі, өзін өзге ұлттардан айыра білуі, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді іске асыру үшін күресу, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді бүкіл адамзаттың мақсаттары мен мүдделеріне ұштастыра білу» [4].

Ұлттық сана – ұлт руханиятының негізі болса, ұлттық код – оны түрлі салалар бойынша толықтырып тұратын құрауыштары. Ұлттық код – ұлттық сананың өзегіне апаратын, оның негізін құрайтын мән-мазмұнын ашатын кілті. Ұлттық құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа ұлттық тәрбие, тарихи жады, салт-дәстүр, тарихи тұлғалар тағылымы, ілім-білім мен әдеби мұралар арқылы беріліп отырады.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасының маңызы ұлттық код арқылы қоғамдық сананы жаңғыртып, ұлттық рухты көтеруде жатыр. Рухы биік ұлт заманның талабына сай болып, қатал уақыттың тәуекелдеріне төтеп беріп, алдыңғы қатарлы елдермен бәсекелестікте дами алады. «Ұлттық рухты ояту, қалпына келтіру деген ескіні көксеу, консерватизм емес. Мысалға, Жапония ұлттық рухты берік сақтап қалғанының арқасында жаһандану көшінен қалмай экономикасы, мәдениеті дамыған мемлекет ретінде қалыптасып отыр.

Бізде де заманның ағымына қарай белгілі бір жүйеге, логикаға, ұлттың негізгі мақсатына сәйкес ұлттық рухты жандандыру, ояту жұмысын жүргізу керек... – деп жазады ғалым Ұ.Сыдықов – Біздің ұлттық мүддеміз не? Ол қазіргі кезде заман талабынан туындап отырған, жаһандану заманында жұтылып қалмай, керісінше экономикасы, әлеуеті, мәдениеті мен салт-дәстүрі берік қалыптасқан, жан-жақты дамыған әлемдегі озық 30 елдің қатарына кіру. Қазіргі кездегі ұлттық рухты көтерудің өзектілігі де осында тұр» [5].

Ұлттық кодтың жиынтық қазығы, тұғыры – тіл. Тіл – ұлттық дүниетаныммен, ұлттық санамен тығыз байланысты күрделі ұғым. Ана тілі – сол ұлттың күллі асыл қасиеттерін, қастерлі ұғымдарын бойына жинап, сақтайтын алтын өзегі. Ұлттық код ұлттың ана тілі арқылы сақталады, дамиды, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Қазақ халқы да ана тілін аса қадірлі рухани мұрасы ретінде қастерлеп, ғасырлар бойы сақтап, жетілдіріп, дамытып келеді. Қазақтың ұлттық кодын оның ана тілінен іздегенде, негізінен, шартты түрде алғанда дерек көздерінің үш түрлі формасына үңілеміз, олар: сөз бен сөз тіркесі, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер және әдеби мәтіндер.

Лингвист ғалымдар адам баласына тән танымдық үлгілердің тілдің терең құрылымдарында туатын күрделі когнитивтік қызметінің жемісі екенін айтады, яғни когнитивтік модельдердің адамның ойы мен санасының арасындағы аралық бейнені көрсетіп, қабылданатын ақпараттың когнитивті модульдерде сақталатынын алға тартады. Соңғы кездегі тіл біліміндегі когнитивтік лингвистиканың даму сипатын осымен түсіндіруге болады, оның ішінде тілдің куммулиативтік функциясы да зерттеу нысанына айналып отыр. Тіл мен таным бірлігінің өзіндік ерекше қатынастарын тану үшін когнитивті лингвистикамен қатар этнолингвистика, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларының да сабақтас зерттеулері жүзеге асырылуда.

Көрнекті орыс ғалымы С.Г.Тер-Минасова тілдің тұлғаны қалыптастырудағы орны туралы былай деп жазады: «Тіл мен адам ажырамас бірлікте. Әлемде адамзаттан тыс тіл болмайтыны секілді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды. Адамды тілсіз зерттеп білуге болмайтыны сияқты, тілді де адамсыз меңгеру мүмкін емес. Тіл адамның қоршаған ортасын, сол ортада қалыптасқан мәдениетті бейнелейді, мәдениетті сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға жеткізеді. Тіл – таным құралы, адам оның көмегімен әлемді, мәдениетті танып, біледі. Сондай-ақ тіл – мәдениет құралы, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайды. Тіл – айнымас қатал ұстаз, ол өзінде қалыптасқан идеяларды, пікірлерді, мәдени қабылдау модельдері мен іс-әрекеттерді таңудан талмайды» [6,7].

Әрбір этностың тек өзіне ғана тән дүниетанымдық ұғымдары мен түсініктері болады. Ұлттық дүниетаным – қандай да бір этностың басқаларға ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі, өмір сүру дағдысы, адам және оның өзін қоршаған дүниеге деген көзқарасы десек, ұлттық дүниетаным да осындай

ментальды түсініктерге орай қалыптасып, бірегейленеді. Ұлт тілі мен мәдениеттің өзара байланысы туралы В.В.Воробьев: «Тіл дегеніміз – қарым-қатынас пен ойды білдірудің аса маңызды құралы ғана емес, ол сондай-ақ мәдениет білімдерін жинақтау құралы болып табылады. Күрделі таңбалық жүйе бола отырып, тіл ақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы да бола алады», – деп жазады. [7,12-13].

Елбасы мақаласында атап көрсеткен бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық жолмен дамуы, сананың ашықтығы секілді алты бағыттың бәрі де – қоғамның болашақ дамуы үшін маңызды алғышарттар. Мұның бәрі қоғамдағы адами капиталдың қалыптасып, өркендеуінде маңызды роль атқарады.

Адамзат өркениеті қарыштап дамыған сайын білім мен интеллект әлемдік дамудағы негізгі күш ретінде өзінің мәртебелі орнын айқындап, адами капиталдың шешуші ұғымға айналып отырғаны сөзсіз. Жаңа ғасыр көгінде әр елдің экономикасын, әлеуметтік-саяси алапатын, қоғамның жалпы дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін сол елдің адами капиталының әлеуеті айқындайтынына көз жетіп отыр.

«Адами капитал» терминін алғаш рет өткен ғасырдың 60-жылдарының басында кейін Нобель сыйлығының иегері болған американдық әйгілі экономист Теодор Шульц енгізген болатын. Оның идеяларын ізбасары Гэри Беккер дамытып, адам капиталын инвестициялаудың тиімділігін, тұлға дамуындағы экономикалық амалдарды қалыптастырудың маңызын ғылыми негіздеді.

«Адам бойындағы барлық қабілеттер туа бітеді немесе өмірлік дағды-тәжірибемен қалыптасады. Әрбір адамның тұқымқуалаушылық ерекшеліктеріне қарай туа бітті қабілеттері болады. Тиісті қаржы бөлу арқылы дамытылатын адам бойындағы жүре келе қалыптасатын қабілеттерді біз «адами капитал» деп атаймыз», – деп жазды Т.Шульц.

Адам капиталы кең мағынада экономикалық дамудағы, қоғам мен адам дамуындағы қарқынды өндірістік фактор болса, қысқаша интеллект, денсаулық, білім, сапалы әрі өнімді еңбек, өмір сүру сапасы деп тұжырымдауға болады [8,114]. Адам капиталы – дамудың жоғары кезеңіне апаратын инновациялық экономика мен білім экономикасының қалыптасуы мен дамуындағы басты фактор.

Адам капиталы қолданыс аймағы мен қоғамдық ауқымына қарай жеке адам капиталы, фирманың адам капиталы және ұлттық адам капиталы болып жіктеледі. Дамушы елдердің ұлттық байлығында адам капиталы 70-80%-ды қамтиды. Адам дамуының индексі бойынша Қазақстан 188 мемлекеттің ішінде 56-орынға ие болды.

«Адам капиталы дегеніміз адамның бойындағы білімі, қабілеті, тәжірибесі, даналығы, іскерлігі, бүгінгі бәсекелестік замандағы оның адамдық, кәсіби құндылығы. Осыған байланысты білім енді экономикалық категорияға айналды, ақшалы адам емес, білімді адамның мәртебесі жоғары

болады. «Білім экономикасы», «Парасатты экономика», «Ақылды экономика» деген тіркестер пайда болды. «Адами капитал» деп тек білімді, парасатты, дәулетті адамды айтамыз. Бұл ерекше капитал, ол адамнан бөліне алмайды, алып-сатуға келмейді, көзге көрінбейтін капитал, оның ықпалы, игілігі бірден көрінбейді де», – дейді көрнекті қоғам қайраткері, ғалым А.Айталы [9].

«Адами капитал» деген термин кейін пайда болып, өркениетті елдерде кеңінен қолданысқа енгенімен, халқымыздың рухани мәдениетінде «адам болу», «азаматтық», «ер жігіт» ұғымдары ежелден халық санасында елге тұтқа болар азаматтың орнын айқындап, өзектілігін ешқашан жоғалтпаған. «Ер-азамат белгісі – түзде мырза, үйде – құл», «Ер жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын», «Тура ағаш үйге тіреу, Тура жігіт елге тіреу», «Кемер белбеу – бел сәні, Кемел жігіт – ел сәні», «Азаматын көр де, ауылын таны», «Жігіттің түсін айтпа, ісін айт», «Қыран бүркіт асырар ердің даңқын, Қыран жігіт асырар елдің даңқын» деген мақал-мәтелдерден азамат болар балаға жас кезінен жоғары талап қойып, оның кемел тұлға болып қалыптасуына зор мән бергенін көреміз. Осындай ел тілегін:

Жылқыда да жылқы бар,
Қазанаты бір бөлек.
Жігітте де жігіт бар,
Азаматы бір бөлек, –

немесе:

Айырдан туған жампоз бар,
Нар емес десе нанғысыз.
Қарадан туған жігіт бар,
Ханға күнін салғысыз, –

деп тұжырымдап, қоғамдағы азаматтың ролін айқындап берген.

Жеке адами капиталды сипаттайтын көрсеткіштер жүйесіндегі өмір сүру сапасы мен тұрмыс жағдайларының алатын орны ерекше. Адамның денсаулық жағдайы, білім-парасат және іскерлік пен ұйымдастырушылық қабілет адамның жас кезінен қалыптасып, дамиды. Жеке адамның қоғамның болашақ толыққанды, зиялы азаматы болып қалыптасуы үшін жас кезінен өз бойына жақсы дағды-машықтар қалыптастырып, алдына айқын мақсат қоюы, өмір жолындағы барлық кедергілер мен қиындықтарға мойымай, білімі, ақыл-ойы мен ерік-жігерін жұмсап алға ұмтылуы, өмір бойы білімін жетілдіріп, рухани дамып отыруы лазым.

Білімді болуда мәдениет үлкен роль атқарады. Мәдениет – білімді (оқыған) тұлғаның ажырағысыз белгісі болып табылады. Қоғамда өзін ұстау ережелері барлық адам үшін бірдей болғанымен, оны жұрттың бәрі ұстана бермейді. Білімді адам жақсы тәрбиеленген, жақсы мәнерді меңгерген, кез келген жағдайларда сыпайы сөйлей білетін болуы керек. Қоғамдық ортада өзін дұрыс ұстай алмайтын адамды білімді адам деуге келмейді. Адамның мәдени және моральдық құлықтарына бәрінен бұрын отбасылық құндылықтар мен дәстүрлер ықпал етеді. Зерттеушілердің көпшілігі әуелі

ғылым мен білім, содан кейін мәдениет пайда болған дейді. Тарихи тұрғыдан алдымен білімді адам, содан кейін барып мәдениетті адам пайда болған болып шығады. Сөйтіп, бұл екі ұғым өзара тығыз байланысты, алайда екеуі бір-бірінен тәуелсіз дамыған. Білімділік өнер, салт-дәстүр, мораль, мінез-құлық ережелерін білуді қажет етеді. Солай бола тұрса да, мәдениетті адамның барлығы бірдей білімді адам бола бермейді.

Жеке тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі – өркениеттің даму өзгерістеріне орай заман мен қоғам талаптарына сай келетіндей іс-әрекет дағдыларының болуы. Бұл – қандай жағдайда да қоғамнан өз орнында тауып, оның сұраныстарына жауап бере білу қабілеті. Жастарымыз жаһандану жағдайында өзінің өмір сүру жағдайын қамтамасыз етіп қана қоймай, мемлекеттік саясат пен ұлттық мүдде тұрғысынан әрекет етіп, өмір шындығына белсенді ықпал жасап, жақсы жағына қарай өзгертетін білім, білік және дағдыларға ие болулары керек.

Қазіргі заман талабына сай білім алушыларға кәсіби құзыреттіліктер қалыптастыруда жоғары оқу орындарының алдында орасан зор міндеттер тұр. Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістер оқытушыдан студенттерді тек білімге ғана емес, өмір сүруге үйрететін қабілеттерді талап етуде. Болашақ мамандардың осынау ақпараттық қоғамнан қалыспай жете ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, іскер ұйымдастырушы, нақты бағыт-бағдар беруші болып шығуы – бұл қазіргі уақыттың талабы.

Елбасымыз ұсынған бес институттық реформада көрсетілгендей, мемлекеттік қызметтің меритократия қағидаттары негізінде өзін-өзі көрсетуге бірдей мүмкіндіктер беретін әділетті қазақстандық қоғамның түпбейнесіне айналуы көзделіп отыр.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында», – деп атап өткен болатын [1].

Жеке тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі – өркениеттің даму өзгерістеріне орай заман мен қоғам талаптарына сай келетіндей іс-әрекет дағдыларының болуы. Бұл – қандай жағдайда да қоғамнан өз орнында тауып, оның сұраныстарына жауап бере білу қабілеті. Жастарымыз жаһандану жағдайында өзінің өмір сүру жағдайын қамтамасыз етіп қана қоймай, мемлекеттік саясат пен ұлттық мүдде тұрғысынан әрекет етіп, өмір шындығына белсенді ықпал жасап, жақсы жағына қарай өзгертетін білім, білік және дағдыларға ие болулары керек.

Елбасымыз ұсынған бес институттық реформада көрсетілгендей, мемлекеттік қызметтің меритократия қағидаттары негізінде өзін-өзі көрсетуге бірдей мүмкіндіктер беретін әділетті қазақстандық қоғамның түпбейнесіне айналуы көзделіп отыр. Меритократия – әлеуметтік шығу тегіне және қаржылық жағдайына қарамастан, басқарушы лауазымдарды ең қабілетті адамдардың иеленуін алға қоятын басқару қағидасы, яғни нағыз лайықтылардың билікке араласуы. Мұнда қоғамды басқару түрі – "еңбегі сіңгендердің билігі" – меритократия, мемлекеттік ұйымның басында ең ақылдылар, ең іскерлер – қабілетіне қарай іріктелген игі жақсылардың отыру тиістілігін білдіреді. Ал ондай лайықтылар мектеп пен жоғары оқу орындарынан даярлана бастауы, тұлғалық тұғырлары қалануы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 26 сәуір, 2017 ж.
2. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: 2016. – 632 б.
3. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: 1986. – 200 б.
4. Сәрсембин Ү.Қ. Ұлттық сана қазақ елін мәңгілік ел етеді // Абай. kz ақпараттық порталы. 22 қараша, 2016.
5. Сыдықов Ұ. Ұлттық рух, сана және уақыт // Қазақ әдебиеті. 20 қараша, 2015.
6. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма баспасы. 2018. – 320 б.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. Москва, РУДН, 1997, – 331 с.
8. Корчагин Ю. А. Широкое понятие человеческого капитала. – Воронеж: ЦИРЭ, 2009.
9. Айталы. А. Төрт жасқа дейінгі баланың бойына сіңірген білім мен тәрбие ісіне жұмсалған қаржы ең тиімді ұлттық инвестиция // Алаш айнасы. 28 шілде, 2017.

РУХАНИ ӨРЛЕУ – БІЗДІҢ ДАМУЫМЫЗДЫҢ ЕҢ БАСТЫ ТҰҒЫРЫ

Қамарова Нағбду
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
nagbdu.kamarova@yu.edu.kz

Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласын Жолдауда қозғалған бағыттарды кеңінен тарқатып, мемлекеттік идеологияны анықтайтын, көпке түсінікті, рухани жаңғыртуға бағытталған

құжат деп білеміз. Елбасы Н.Назарбаев айтқандай, «Қазақстанның бүгіні мен болашағы – халқымыздың ынтымақ-бірлігінде, ырыс-құтты тірлігінде». Сол бірліктің арқасында еліміз экономикалық даму мен әлеуметтік жаңару, жаңғырудың даңғыл жолына түсті. Мақаланы оқи отырып, оның әрбір сөйлемінде бүгініміз бен болашағы жарқын Қазақстанға апаратын нақты жоспар, мақсат көрсетілгендігін түсіндім. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси реформалар жақсы жүзеге асуда. Ал бұл мақаладағы рухани өрлеу, рухани жаңғыруды біздің дамуымыздың ең басты тұғырларының бірі деп есептеймін.

Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұстаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау деп білемін.

«Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озды. Сондықтан, барлық мемлекеттің алдында заманға сәйкес жаңғыру міндеті тұр. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр. Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді», – деп Н.Ә.Назарбаев «Рухани жаңғыру» атты мақаласын қорытындылаған болатын.

Америкалық саясаттанушы Карл Дойч өткен ғасырдың 60-шы жылдарында-ақ «жаңғырудың сыни мәселесі – бұл экономикадағы құрылымдық өзгерістер емес, құндылықтар жүйесіндегі өзгерістер» деген

болатын. Қазақстанның үшінші жаңғыруы экономиканы инновациялылыққа қарай реформалау бойынша ауқымды міндеттер қояды. Бұл көптеген жаңашылдықты талап етеді.

Қазіргі күнде баршамыз еліміздегі демократияландыруды жеделдету үшін тұрақтылықты, құқықтық мемлекетті және қоғамдық келісімді сақтаудың қаншалықты маңызды екенін жақсы түсінеміз. Қоғамдық тұрақтылық, заңның үстемдігі, ұлтаралық және конфессияаралық келісім, сондай-ақ, Қазақстанның жаңа геосаяси рөлі мен жауапкершілігі демократиялық өзгерістердің тиімділігінің кепіліне, оның басты өлшемдеріне айналмақ. Осы тұрғыдан келгенде, біздің мемлекет өскелең уақыт талабын тереңнен ұғынып, демократиялық кезеңдердің жаңа көкжиектеріне зерделі таныммен бет бұрды деуге негіз бар. Оның белгілі көрсеткіштерінің бірі – құқықтық мемлекет.

Құқықтық мемлекеттің нақты-тарихи қалыптасу тәжірибесі мен дамуы әлеуметтік-экономикалық және саяси деңгейімен, қоғамдық құқық сезіне алушылығымен, ұлттық және тарихи салт-дәстүрлермен анықталады. Мұндай жағдайлардың бірі – аталған мемлекеттің бар болуы.

Құқықтық мемлекет саяси билікті ұйымдастырудың формасы ретінде қоғамдық өмірдің барлық салаларында құқықтың үстемдігі принципімен аса күрделі ұштасуына, биліктің бөлінуіне, бүкіл мемлекеттік механизмнің құқықпен байланыстылығына, заңдардың үстемдігіне, заңдылықтың жүзеге асуына, халық егемендігінің қамтамасыз етілуіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, ар-абыройларының сақталу кепілдігіне, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне, жалпы азаматтық құндылықтарды және әлемдік тәжірибені есепке алуға негізделеді.

Осындай құқықтық мемлекет құруда Қазақ тарихында ойып орын алған Тәуке ханды айтып кеткен парыз, себебі қазіргі Қазақстан сан ғасырлық тарихтың жемісі. Тәуке ханның билік құрған алғашқы жылдарында оның билігін қазақтың барлық рулары мойындамаған. Сондықтан Тәуке хан бытыраңқы қазақ қоғамының басын біріктіріп, бір орталыққа бағынған мемлекет құруды басты міндеті деп санады. Осы мақсатта әр түрлі әлеуметтік топтан шыққан дарынды, ақылды адамдарды мемлекетті басқару ісіне тартты. Бұған дейін мемлекетті басқару ісіне тек Шыңғыс ханның ұрпақтары мұрагерлік жолмен тартылатын еді. Тәуке хан мемлекетті басқару ісіне туа біткен данышпан, ел арасында асқан ерлігімен, батырлығымен дараланған тұлғаларды, яғни билер мен батырларды тартты. Бұл шаралар нәтижелі болды. Мемлекетті басқару ісіне де үлкен өзгерістер енгізді. Билер кеңесін құрып, оның билік ауқымын кеңейтті. Билердің әлеуметтік тегі тек ақсүйек табынан болмағанын ескерсек, қарапайым халықты мемлекетті басқару жүйесіне тарту Тәуке хан енгізген үлкен өзгеріс болды. Билер кеңесі мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына қатысты мәселелерді шешуде үлкен қызмет атқарды. Билер шешіміне хан қарсылық көрсетпеді, яғни мемлекеттік биліктің басым бөлігі халықтың қолында болды. Тәуке ханның тұсында «Билер кеңесінің» құрамына атақты Төле би, Қаз дауысты Қазыбек,

Әйтеке, Досай, Едіге, Сырымбет, Қабек, Даба, Есейхан, Жалған, Ескелді, Сасық би, Байдалы, Тайкелтір, Қоқым сияқты дарынды қайраткерлер енді. Билер кеңесінің билік ауқымы зор болған. Бұл органның шешімі негізінде ғана Тәуке хан мемлекеттік мәселелерді шешуге құқықты болған және билер кеңесі қабылдаған заңдар мен шешімдерді жүзеге асырып отырған. Сонымен қатар «Билер кеңесі» хандық билікті шектеу құқығына ие болған. Билер кеңесі соттық билікті де атқарған. Халықтың дәстүрлі менталитетінде билердің қоғамдағы мәртебесін анықтайтын қағидалар көп сақталған.

Тәуке ханның аты тарихта «Жеті жарғы» заңдарымен де тығыз байланысты. Ол қазақтың атақты билерімен ақылдаса отырып, қазақтың әдет-ғұрып заңдарын, билер сотының тәжірибелерін, аса дарындылықпен айтылған түйінді биліктерді жинақтап, өзінен бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» сияқты қазақ заңдарын жаңа жағдайға сай өзгертіп, толықтырып, дамыту негізінде «Жеті жарғы» атты заңдар жинағын құрастырды. «Жеті жарғы» орыс деректерінде «Тәуке хан заңдары» деген атпен белгілі. Жеті жарғыға әкімшілік, қылмысты істер, азаматтық құқық нормалары, сондай-ақ салықтар, діни көзқарастар туралы ережелер енгізілген, яғни онда қазақ қоғамы өмірінің барлық жағы түгел қамтылған. Оларда орта ғасырдағы қазақ қоғамының патриархаттық-феодалдық құқығының негізгі принциптері мен нормалары баянды етілген. Қазақша «жарғы» әділдік деген ұғымды білдіреді. «Жеті жарғы» – жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Олар: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкершілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Міне, осынау халықтың тарихи зердесі бетбұрысты даму кезеңінде өзгерістердің қажеттігін сездіреді, жаһандық деңгейде ұлт орнын айқындау, алдағы тарихи тағдыры осы өзгерістерге байланысты болады. Осы тұрғыдан, қазақстандық қоғамда ынтымақтастық, бірлік пен келісім құндылықтарының, толеранттылық, инновацияларға ашық болудың дәстүрлерінің, сондай-ақ орташа прагматизмнің болуы реформаларды іске асыруға берік негіз болады. Қарап отырсаңыз, қазақстандықтар өзіне жат кез келген әлеуметтік-мәдени ортаға тап болғанда, мәселен, шетелге оқуға немесе жұмыс істеуге барса, оңайлықпен сіңісіп кетеді. Біздің бәсекелік артықшылықтарымыздың бірі осы. Көшпелі өркениет ұрпақтары ретінде біз тағдырдың кез келген өзгерістерін аяғымыздан нық тұрып қарсы ала аламыз. Дегенмен бүгінде мұның өзі аздық етеді. Біз аталған барлық факторларды ескере отырып, ұлттық жаңғырту процесін технологиялық және экономикалық аспектілерде ғана емес, идеялық кеңістікте де жүргізуіміз керек. Бізге ойлау жүйесін жаңғырту қажет. Елбасының биыл сәуір айында жарияланған «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» терең бағдарламалық мақаласы осы мәселені қозғайды.

Реформалардың табысты болуының маңызды факторы барлық қазақстандықтардың «Рухани жаңғырудың» мақсаттары мен міндеттерін

түсініп, қабылдауы болуы тиіс. Институтымыздың әлеуметтік зерттеуі бойынша, бүгінде ел халқының 82% өзгерістердің қажеттігін қолдайды. Алайда, қазір өзгерістерді тек қолдау ғана емес, іс жүзінде қолға алу да маңызды, ол әрбір қазақстандықтың өмірінде басталуы тиіс. Психологтардың айтуынша, түптің түбінде барлық өзгерістер адамның мінез-құлқының өзгерістеріне келіп саяды. Біздің барлық қорқыныштарымыз, шектеулеріміз, тілемейтін ойларымыз тек өз басымызда ғана. Сондықтан, жеке мақсаттарды іске асыруымыз тек біздің өзімізге, алдағы міндеттерді қалай сезініп, түсінетімізге, табысқа жетуге қаншалықты ынталы екенімізге, әрқайсымыздың өз өмірімізде оң өзгерістер болуы үшін қандай әрекеттер жасауымызға байланысты.

Аталған өзгерістердің өзекті бағыттары Елбасының мақаласында айқын баяндалып, ұсынылған. Махатма Ганди айтқандай: «Егер сен әлемнің өзгергенін қаласаң, өзің сол өзгеріс бол».

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы – ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Елбасымыз Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі. Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім мен ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерілеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды.

Елбасымыз бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың нақты алты бағытына жеке-жеке тоқталады: Бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек.

Елбасының бағдарламалық мақаласынан туындайтын міндеттерді жүзеге асыру үшін Маңғыстау облысы әкімінің бұйрығымен Маңғыстау өңірлік сараптама кеңесі құрылды. Оның 25 мүшесінің ішінде Ш.Есенов атындағы КМТИУ оқытушы-профессорлық құрамынан 8 оқытушы бар. Маңғыстау өңірлік сараптама кеңесінің төрағасы – Ш.Есенов атындағы КМТИУ ректоры Б.Б. Ахметов. Өңірлік сараптама кеңесінің 13 отырысы өтіп, 384 жоба талқыланып, республикалық жобалар реестріне ұсынылды. Оның ішінде «Атамекен» кіші бағдарламасы бойынша – 241 жоба; «Тәрбие және білім» кіші бағдарламасы бойынша – 59 жоба; «Рухани қазына» кіші бағдарламасы бойынша – 80 жоба бар. Ш.Есенов атындағы КМТИУ-дан «Рухани қазына» кіші бағдарламасы бойынша – 4 жоба, «Тәрбие және білім» кіші бағдарламасы бойынша – 13 жоба ұсынылды. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында университетте жүргізілетін зерттеулер төмендегідей бағыттарда қамтиды:

1. Маңғыстаудың қасиетті орындарындағы және Үстірт арқылы өткен керуен жолдарындағы тарихи ескерткіштердің маңызын ашу.

Қасиетті Маңғыстау даласының киелі орындары жер асты мешіттері жігерінің әлемдік тарихтағы ерекшелігін көрсету.

2. Маңғыстау мәдени мәтіндеріндегі (зергерлік өнер туындылары, далалық архитектураның қабір басына орнатылған ескерткіштері, Үстірт геоглифтері) ежелгі графикалық белгілерге (ою-өрнек, пиктограммалар және т.б.) семиотикалық талдау жүргізу арқылы негізгі мәдени константтарды **тарихи-мәдени бренд ретінде** анықтау.

3. Маңғыстау ақын-жыраулары көркем мәтініндегі лингвистикалық құндылықтарды зерттеу. Маңғыстаудан шыққан 7 жыраудың танымдық-философиялық тақырыптағы шығармаларын ЮНЕСКО-ныңалты тіліне аудару.

4. Маңғыстау өлкесінің біртуар перзенттері Серікбол Қондыбай, Ұзақбай Қазжанұлы, Сәттігүл Жанғабылов, Маршал Әбдіхалықов, Әбіш Кекілбаев, Фариза Оңғарсынова шығармашылық мұрасын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеу;

5. Жастарды зиялылық қасиеттерге тәрбиелеу. Студенттердің ғылыми ізденушілікке деген қызығушылығын қалыптастыру, студент жастарды кәсіпкершілікке тарту. Білімалушыларды ағылшын тіліне дағдыландыру. «Yessenov University» «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында орындалып жатқан ғылыми жобалар тізімі:

1. Маңғыстау ақын-жазушылар шығармашылығы, жоба жетекшісі – доцент А.Н. Отарова;

2. Маршал Әбдіхалықовтың әдеби мұрасы-рухани қазына, жоба жетекшісі – доцент А.Н. Отарова;

3. Әбіш Кекілбаев шығармашылығы «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы контексінде, жоба жетекшісі – профессор Ә.Д. Қабылов;

4. Рухани жаңғыру аясында жастарды зиялылыққа тәрбиелеудің әдіснамалық аспектілері, шығармашылығы «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы контексінде, жоба жетекшісі – профессор Ә.Д. Қабылов ;

5. Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің ономастикалық әлеуеті, жоба жетекшісі – профессор Б.И. Нұрдаулетова;

6. Тал бесіктен жер бесікке дейін, жоба жетекшісі – профессор Б.И. Нұрдаулетова ;

7. Маңғыстау көркем мәтініндегі лингвистикалық құндылықтар, жоба жетекшісі – профессор Б.И. Нұрдаулетова;

8. Маңғыстау мәдениетінің мифологиялық-танымдық қабаттары, жоба жетекшісі – профессор Ж.Т. Қобыланов;

9. Маңғыстау ақындық дәстүрі және Сәттіғұл Жанғабылов шығармашылығы, жоба жетекшісі – доцент Ә.Т. Жеткізенова;

10. Ұзақбай Қазжанұлы шығармашылығын ғылыми тұрғыда зерделеу, жастарымызға насихаттау, жоба жетекшісі – доцент М.С. Жылқыбаева ;

11. « Маңғыстау мен Үстірт арқылы өткен Жібек жолы тармақтарындағы ескерткіштер тарихи дерек ретінде», жоба жетекшісі – доцент Э.А.Абланова, қосалқы жетекші: доцент А.И. Мамбетова;

12. «Маңғыстау жер асты мешіттері – көшпелі (номадтық) өркениет символы», жоба жетекшісі – доцент Э.А.Абланова, қосалқы жетекші: доцент А.И. Мамбетова;

13. «Вилайет-наме-и Отман Баба» еңбегі ортағасырлық исламның тарихи дерегі ретінде», жоба жетекшісі – доцент Э.А.Абланова, қосалқы жетекші: доцент А.И. Мамбетова;

14. «Маңғыстау мәдени мәтіндері аймақтық бірінғайлықтың символы ретінде», жоба жетекшісі – доцент А.И. Мамбетова;

15. «Жеті асыл сөз» жоба жетекшісі – профессор Б.И. Нұрдаулетова;

16. « Фариза және Маңғыстау», жоба жетекшісі – профессор Н.С. Қамарова;

17. «Ұлы дала жастары», әлеуметтік жоба жетекшісі – проректор Г.У. Джолдасбаева;

18. «Маңғыстау облысындағы суды тұщыту технологиясын жаңғырту», жоба жетекшісі – профессор Г.Ж. Кенжетаев;

19. «Қаратау және Шетпе-Оңтүстік бор және тас карьері аймағының биоалуантүрлілігін сақтау шараларын жаңғырту», жоба жетекшісі – профессор Г.Ж. Кенжетаев;

20. «Ұлтты қалдықтардың көздерін геоақпараттық инновациялық технологиялар негізінде анықтау, зиянды ықпалын төмендету әдістерін жетілдіру арқылы экологиялық мәдениетті қалыптастыру», жоба жетекшісі – профессор Г.Ж. Кенжетаев;

21. «Экотуризмді жаңғырту негізінде Манғыстаудың табиғи ресурс тар әлеуетін бағалау», жоба жетекшісі – профессор Г.Ж. Кенжетаев. Осы ғылыми жобалардың аясында университеттің профессорлық-оқытушылар құрамы 30-дан астам мақала жариялады, 1 монография, 1 кітап –альбом шығарылды, «Құлшар күйші» этнографиялық фильмі, 1 бейнеролик түсірілді. Бағдарлама аясында оқу үдерісіне 8 жаңа элективті пән, магистерлік диссертация және дипломдық жұмыстар тізіміне жаңа 25 тақырып енгізілді. Қазақ тілінің латын әліпбиіне кезең-кезеңмен көшіру бағдарламасы бойынша кең көлемде жұмыстар жүргізілуде. Қазақ әліпбиін кириллицадан латын графикасына ауыстыру мәселелері бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізу үшін спикерлер тобы құрылды.

Рухани немесе ұжымдық сана дегеніміз – бұл ақиқатқа негізделген және оған ықпал ететін идеялардың, көзқарастардың, әлеуметтік сезімдердің, адамдардың дағдылары мен мінезінің жиынтығы. Қоғам жеке тұлғалардан тұрады, әр адамның дербес сана-сезімі бар, осының негізінде қоғамдық сана қалыптастырылады. Президент сананы жаңғырту туралы айта отырып, әрбір қазақстандықты қазіргі жылдам өзгеріске ұшырап жатқан заманда өзін-өзі дамытуға, жетілдіруге, өзін заманауи бәсекеге қабілетті адам ретінде қалыптастыруға шақырады.

РУХАНИ ҚАЗЫНА ЖОҚШЫСЫ

Қабылов Әділет

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор,

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан

adilet.kabylov@yu.edu.kz

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1], – деп атап өткендей, рухани жаңғырудың негізі – ана тіліміз, ұлттық тарихымыз бен салт-дәстүріміз екені белгілі. Көркем сөз

арқылы кестеленген халық тарихының көркем шежіресі іспетті әдеби мұраларымыз – жастарды өткен тарихымызбен сусындатып, ата-бабаларымыздың ерлік істері мен елдік дәстүрі арқылы отаншылдыққа, елшілдікке, имандылыққа тәрбиелейтін, сөйтіп рухани жаңғыруға елеулі үлес қосатын көркемдік арна.

Елдік мүдде мен ұлттық рух жолындағы қызмет – ең ұлы міндет, қасиетті күрес. Туған елінің рухани құндылықтарын зерделеген талай тұлғалар халық жүрегінен орын алып, ел жадында ұмытылмастай жатталып қалды. Ұзақ жылдар бойы бодандықтың бұғауында жүріп бұлқынуға шамасы келмеген, енді ғана тәуелсіздікке жеткенде әлемдік жаһанданудың жойқын толқынына тап болып отырған ордалы жұртымыздың ұлттық құндылықтарын сақтап, рухани мәдениетімен көрінуі, сөйтіп әлемдік қауымдастықтан өзіндік болмысымен орын алуы – бүгін мен келешек күндеріміздің басты міндеттерінің бірі болып отыр.

Ұлттық сананың басты ұстындары – ана тілі, ата тарихы, ұлттық салт-дәстүрі, туған әдебиеті мен өнері болса, бүгінгі күні осы қасиетті тұғырларымыздың болашағы ұлт тағдырын ойлайтын кім-кімді де толғантпай қоймайды. Жеріңнің тұтастығына күмәнмен қарайтын, тарихыңды мансұқтауға даяр тұратын, тіліңнің мемлекеттік тұғырын менсінбейтін сыртқы күштерді айтпағанда, туған тілінен жеріген, салт-дәстүріңді дүбәралап, ата тарихынан мақұрым қалған кейбір қандастарымыздың қазіргі тірлігі жүрегінді қалай ауыртпасын.

Ұлттық сана әлсіреп, рухани мәдениет шетке шыққан, материалдық құндылықтар ғана көздің құрты боп, көже-қарынның қамы күйттелген қазіргі заманда ұлттың рухани байлығы жолына бар ғұмырын арнап жүрген қайсар жандардың арамызда жүргені ғана көңілге медет. Солардың алдыңғы шебінде жүрген қадірменді қарттар мен арыстай ағалардың орны ерекше. Көненің көзіндей, тарихтың сөзіндей осындай қарттарымыздың да қатары күн өткен сайын азайып келеді. Өткен мен бүгіннің алтын көпіріндей сол жандардың өнегесін алып қалсақ, өсиетін аманаттай ардақтап, кейінгі толқынға жеткізсек, өрелі істерін жалғастырып, бүгінгі өмір ырғағымен үлестіре алсақ игі.

Бар ғұмырын халық қазынасын жинақтап, елінің игілігіне айналдыру жолына арнаған сондай жандардың бірі Жетібай Жылқышыұлы ағамыз еді. Көп жылдар бойы күн-түн демей жаяу-жалпылап жүріп ел аралап, өлкемізде өткен ақын-жыраулардың жыр-жауһарларын жинауды, ата-бабаларымыздан ауызша жеткен тарихымызды хаттап, ел шежіресін елеп-екшеп түзуді, сөйтіп рухани мұраларымызды түгендеуге үлес қосуды өзінің қасиетті борышы санаған қариямыз саналы ғұмырын осындай сауапты іске сарп етіп өтті.

* * *

Жетібай Жылқышыұлы 1940 жылы 13 маусымда Маңғыстау ауданының Таушық кентінде туған. Мамандығы – тарихшы. Еңбек жолын 1958 жылы қатардағы есепшіліктен бастаған. Таушық поселкелік кеңесі атқару

комитетінің хатшысы, Маңғыстау аудандық кеңесі атқару комитетінің жалпы бөлім меңгерушісі, аудандық азаматтық қорғаныс штабының басшысы қызметтерін атқарған.

1965 жылдың соңында Атырау облысына шығармашылық сапармен келген қазақтың белгілі өнерпаздары – композитор Шәмші Қалдаяқов пен ақын Төлеген Айбергеновтермен кездесу Ж.Жылқышыұлының кейінгі өмірін мәдениет пен өнерге бағыштауына оңды ықпал еткен. Сол кездесуде ақын мен композитордың жаңа шығармасы – «Ақерке-Ақжайық» әнін ең алғаш айтқан Жетібай Жылқышыұлы болғаны көзі көргендердің әлі жадында.

Ол 1967 жылдан бастап мәдениет мекемелерінде ұзақ жылдар бойы қызмет атқарған. 1972-1974 жылдары аудандық мәдениет үйінің директоры болған кезінен бастап аудан көліміндегі көптеген іргелі істердің ұйытқысы болады. Маңғыстау ауданында «Жастар» вокалды аспаптар ансамблін құрып, басшылық еткен. Өнерпаздар ұжымының құрамында аудан, облыс жұртшылығын аралап өнер көрсетіп, әншілік өнерімен кеңінен танылған. Мәдениет үйінің жанындағы ұлт аспаптар оркестрінің, аудандық халық театрының белсенді мүшесі және ұйымдастырушыларының бірі болған. Көптеген байқаулардың лауреаты атанды. 1966-1978 жылдар аралығында аудандық халық театрының көптеген қойылымдарына әртіс ретінде тікелей қатысып әрі сазды көркемдеу жағын басқарған.

Жетібай аға қоғамдық жұмыстарға да белсене қатысқан. Аудандық комсомол комитетінің мүшесі, насихатшы, 1963-1992 жылдар аралығында – халық заседателі, аудандық халықтық бақылау комитетінің штаттан тыс инспекторы, мекемедегі кәсіподақ ұйымының төрағасы жұмыстарын атқарған. Республикалық халықтық бақылау комитетінің Алғыс хатын иеленген, «Еңбек ардагері» атағын алған.

Ж.Жылқышыұлы 1991 жылдан бастап ақын-жыраулардың, шешен-билердің жоғалып кетуге айналған мұраларын, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинақтаумен үздіксіз айналысты. Оның құрастыруымен «Жыр-дария» жинағы (1995), халық ақыны С.Жанғабылұлының «Аманат» жыр жинағы (1996), Маңғыстау халық театрының тарихына арналған «Таланттар тәрбиеленген шаңырақ» кітабы, халық ақыны А.Тілеуұлы, халық батыры Ш.Назарұлы, патша отаршыларына қарсы 1870 жылғы Маңғыстау халқының ұлт азаттық көтерілісін басқарған Д.Тәжіұлы туралы деректерді баяндайтын «Үш арысы халқымның» еңбегі (1998), Маңғыстау ауданының құрылуының 70 жылдығына орай «Ата көрген оқ жонар» кітабы, «Қайыртпай кеткен Қашаған» (2011) кітаптары жарыққа шықты. Сонымен қатар, жас ұрпақты имандылыққа баулитын «Имандылық иірімдері», Маңғыстау өңірінен II дүниежүзілік соғысқа қатысқандар туралы «Күркіреп күндей өтті ғой соғыс», Маңғыстау ақын-жырауларының мұраларын топтастырған «Тіл таңбалы Адайдың ақындары» жинақтарын, Мәтжан би мұраларын, «Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистерін», қазақ халқының мақал-мәтелдерін жинақтаған «Сөз мұрасы – халық қазынасы» қолжазбаларын дайындады. Бұлардың көпшілігі Маңғыстау аудандық өлкетану музейіне тапсырылған.

1991 жылдан бастап аудандық «Жаңа өмір» газетінде халықтық мұраларды жұртшылыққа кеңінен насихаттау мақсатында жүздеген танымдық мақалаларын жариялады.

1997 жылдан бері «Адай шежіресін» жинақтаумен түбегейлі шұғылданып, 2002 жылы тиянағына жеткен 12 томдық қолжазбада ұлыс атын иеленген Адай Атадан бастап бүгінгі ұрпақтарына дейінгі ел тарихын баяндайтын шежірелер мен тарихи деректерді ұштастыра жүйелеуге күш-жігерін жұмсады.

Халықтық мұраның жоқшысы Жетібай Жылқышыұлының көп жылғы еңбегі еленіп, 2007 жылы «Маңғыстау ауданының құрметті азаматы» атағы берілді.

Тар заманда да, кеңшілік кезеңде де ел игілігі үшін еңбек етіп, болашаққа бай мұра қалдырған қария көзі тірісінде күн сайын өткенге салауат айтып, Жаратқанға тәубе келтіруден жаңылған емес. Өмір тәжірибесінен түйгені мол, тағылымы терең тұлға, тәуелсіз қоғамда азат ойын ашық айтып, азаматтық көзқарасын батыл білдіріп жүрді.

Жетібай Жылқышыұлы – қазақтың шын мәніндегі зиялы қайраткері, Маңғыстаудың марғасқасы еді. Ол 2015 жылғы 11 ақпан күні өмірден озды.

* * *

Қазақ әдебиетінің тарихын жазудағы, оның ішінде Маңғыстау өңірінде өмір сүрген ақын-жыраулардың өмірі мен шығармашылығын зерттеудегі көрнекті әдебиетші ғалым Қ.Сыдиықов ағамыздың сіңірген еңбегі баршамызға аян. Ғалымның Маңғыстау өңірі мен Батыс Қазақстанда өмір сүрген көптеген ақын-жыраулардың шығармашылығын зерттеп негіздеуінің арқасында олар ғылыми айналымға түсіп, оқулықтарға енді, әдебиет тарихынан өзінің заңды орнын алды. Осы үрдісті жалғастырып, өлке әдебиетінің тарихын зерделеу мен әдеби мұраларды, тарихи шежірелерді жинастырып, жүйелеуге жергілікті өлкетанушылар, зиялы қауым өкілдері өзіндік үлестерін қосып келеді. Жетібай ағамыздың осындай игілікті іске деген талабы оның осы қызметке білек сыбана кірісіп, бүкіл өмірінің мазмұнына айналдыруға алып келді. Ол осы жолда жанкештілікпен еңбек етіп, көрген қиындықтарға мойымай, тосқауылдарға тап болса да, алға қойған мақсатынан бас тартпай, бағытынан айнымай, артына қыруар мұра қалдырып кетті. Әлбетте, оны жетелеген басты бағдар – атын шығару, атақ алу, пайда көру секілді пендәуи ішкі есеп емес, халық тарихының, мұрасының жарыққа шығып, оның елдің игілігіне айналуына қолдан келгенше қызмет ету секілді ұлы мұрат болатын.

Қолы қысқа болса да көңілі дария, ойға алған ісіне дегдарлық пен мақсаткерлік қасиеті жетелеген Жетекен өлкемізден шыққан ақын-жыраулардың шығармаларын, аңыз-әңгімелер мен әфсаналарды теңізден маржан тергендей жинастырып, құмнан алтын шайғандай саралап, мәтіндік салыстырулар арқылы түпнұсқалық негізді айқындауға күш салды. Кәсіби әдебиетші болмаса да, сөздік мұраға деген жанашырлық пен танымдық

зерденің арқасында бір өзі әрі тарихшы, әрі тілші, әрі әдебиетші, әрі этнограф-өнертанушы ретінде жұмыстанып, әдебиет тарихының «Маңғыстаудың ақын-жыраулар мұрасы» деген тарауын жасақтауға өзіндік қомақты үлесін қосты. Оның жинақтаған әдеби мәтіндері ғылыми айналымға еніп, көптеген туған өлке әдебиетін зерделеуге талап қылушылар үшін құнды әдеби-тілдік материал болып келеді. Ең бастысы, Ж.Жылқышыұлының жеке-дара жинақтап, халқына ұсынған телегей-теңіз жыр-жауһарлары бүкіл еліміздің, халқымыздың рухани мұрасына айналып отыр. Ол – шын мәнінде, кішігірім ғылыми-зерттеу институтының шаруасын бір өзі тындырып кеткен зерделі адам болатын.

Кезінде Қ.Сыдиықов ағамыз Жетекен туралы: «Жинау, жариялау жұмыстарынан тәжірибесі аз болса да ақын, жыраулар мұрасын жинастырып, осы жинақты құрастырушы Жетібай Жылқышыұлының игілікті ісіне ризамын. Өз соңымнан жинаушы шыққанына қуанулымын», – деп ризашылығын білдірген еді [2,7].

Ж.Жылқышыұлының құрастыруымен жарық көрген «Жырдария» (Ақтау, 1995), «Аманат» (Алматы. Ер Дәулет, 1996), «Қайыртпай кеткен Қашаған» (Алматы. Жазушы, 2011) сияқты жинақтарының берісі өлкеміздің рухани өміріндегі үлкен құбылыс, арысы бүкіл қазақ әдебиетінің тарихы үшін маңызы зор. Бұлардан басқа да көптеген жинақтарда оның ізденісінің нәтижесі, еңбегінің іздері, қолтаңбасы жатыр. 1997-2004 жылдары Адай арасынан шыққан қырық ақынның шығармалары топтастырылған «Тіл таңбалы Адайдың ақындары» деп аталатын жалпы көлемі 5 томды құрайтын мың беттік қолжазбаны дайындап кетті. Бұл еңбектің бір өңірден шығып, бүкіл бір іргелі жұрттың сөз өнерін жасасқан өнерпаздар шоғыры туралы құнды ақпараттық мағлұматтар мен әдеби материалдар беретін бірігей еңбек екені анық.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ағамыздың Маңғыстау ақын-жырауларының мұрасын жинау, жүйелеу мен зерделеу ісі – көштен қалған жұрттан жоғын іздеп, қоламтадан шоқ үрлеген жоқшының күніндей бейнеті көп тірлік болатын. Маңғыстау, Атырау өңірлерін ғана емес, Қарақалпақстан секілді шет аймақтарды да өз есебінен жүріп аралап, көзі қарақты қарттардың, жиған-тергені көп көшелі кісілердің аузынан жазып алып, тірнектеп жинаған жәдігерлерді қолға түсіру оңай бола қойған жоқ. Алайда, осы ісінің табыстылығына тек өзіне деген, қолға алған ісінің өзектілігіне деген, оның болашағына деген Ұлы Сенім ғана бағдаршы бола алатын еді. Жетібай ақсақалға сол Сенім ғана жолбасшы болып, діттеген межесіне алып шықты.

Уақыт өтер, заман өзгерер, дүние ағынымен жалғаса берер. Халық барда оның рухани қазынасына деген іңкәрлігі де тоқталмақ емес. Сол кездерде қазақ халқының, соның ішінде Маңғыстау өңірінің болашақ ұрпақтары XX-XXI ғасырлар тоғысында әдеби мұра үшін жан-тәнімен еңбек еткен Жетібай ақсақалдай азаматтың қалдырған мұраларына ризашылығын білдіріп, ерекше бір сүйіспеншілікпен алғыс айтып отырына күмән болмаса керек.

Ағамыздың жинаған өлең-жыр мұраларына қарап отырып оларды жинастырып, жүйеленіп-зерделеудегі, жинақ ретінде түзудегі Жетекеннің ыждағаттылығына, әрбір жыр жолының түпнұсқалығын анықтауға деген ұқыптылығына, автор мен мәтін, тарихи дерек пен концептуальдық мән, идеялық-көркемдік сипат төңірегінде кәсіби маман деңгейінде аса жауапкершілікпен қарағанына тәнті болмасқа лаж жоқ. Бұған ағамыздың халықтың қайнаған ортасынан қайнап шыққан тектілігі, халық тілін игеріп қана қоймай, оның тылсым-тұспалды тұстарын жүрегімен сезетін сұңғылалығы бастау болса, тарих пен әдеби мұраны зерделеудің танымдық-әдістемелік тәжірибелерімен қарулануы – өмірдің өзі үйреткен әрі зерттеушілік зерде қалыптастырған тәжірибе екені аян.

Ж.Жылқышыұлының халық тарихына індеті үңіліп, елдің шежіресін түзу жолындағы табанды ізденісінің жемісі болып саналатын сүбелі еңбегі – көптомдық «Адай шежіресі» деп аталатын жинақтар оқырманның қолына тиіп үлгерді. Бұл іске ағамыз ширек ғасырдай уақытын жұмсапты. Шежіре – қазақтың ауызша тарихының аса бір арналы саласы. Өткен тарихын жазып қалдырмаса да, оны ауызша тарату арқылы жадына сақтап, келесі ұрпағының санасына сіңіре білген халқымыз үшін ауызша тарих, шежіренің орны қашан да маңызды мәнге ие болып келді.

«Адам өзінен кейін қалатын істермен шұғылдануы керек» деген даналық сөз бар. Тірліктің мәнін артында қалатын ісіңмен, жақсы атыңмен байланыстыратын тәлімді тәмсіл. Өмірден озғандардың жақсы істеріне ризашылықпен қанағат етіп, тірілердің санасына ой салатын ғибратты лепес. Жетібай ақсақал аз күн тірлікте жалған дүниенің жылтырағына малданбай, арзан атақтың сиқырына алданбай, бар күш-жігерін болашақ ұрпақ игілігіне, ұлт мүддесіне арнаған дегдар ойдың адамы еді. Бүгінде ағамыздың тірнектеп жинаған рухани мол қазынасынан тұщына отырып, «жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген сөздің ақиқаттығына тағы бір бас иеміз.

Жетекеннің жинақтап кеткен бір қолжазбасы – «Жиған-тергендер» жинағына ел аузындағы аңыз-әфсаналар, ертегі-қиссалар мен әзіл әңгімелер енгізілген. Аты айтып тұрғандай, кітапқа енген шағын көлемді шымыр шығармалар әр жерден – діни кітаптардан оқығандарынан, ел аузынан, көпті көрген көкірегі көмбе қариялардың аузынан естігендерден жинақталған. Оларды құрастырушы мұқият жазып отырған, қарапайым да жатық тілмен әдемі баяндаған, кей тұстарда қосымша мәліметтермен толықтырып отыруды да ұмытпаған. Олардың бәрі де – халқымыздың жадында жаңғырып, ой-санасынан берік орын алған ғибратты өнеге үлгілері.

Кітап шартты түрде бес бөлімнен тұрады. Оларды «Ұлағатты тұлғалар», «Ғибрат алсаң, қанеки?!», «Қиял-ғажайып аңыз-әңгімелер», «Қайран, қазағымның ибалы келіндері-ай», «Құлшекең айтқан екен» деп топтастырған. Алғашқы бөлімдер діни, қиял-ғажайып, пайғамбарлар мен әулие-әмбиелер жайындағы аңыздардан, сондай-ақ кейбір тарихи-деректі әңгімелерден тұрады. Барлығына ортақ тақырып – имандылық, талаптылық, еңбекқорлық пен мейірімділік секілді адамгершілік асыл қасиеттер. Өмірдің мәні,

тіршіліктің тұтқасы, адамдық негізі туралы әңгімелердің жастарды имандылық жолға тәрбиелеуде маңызы зор.

«Қайран, қазағымның ибалы келіндері-ай» бөліміндегі әңгімелер қазақ әйелінің болмысындағы ерекше бітімді, арлылық, ақылдылық пен тапқырлық қасиеттерін паш етеді. Қандай қысылтаяң кезең болса да ақыл-амалымен жол тауып, арын таптатпай, еріне адал серік болумен қатар, дүйім елді ақылымен тамсандырған қазақ әйелінің қасиетін нақты жағдайлардағы мысалдармен ашып көрсетеді.

Сөз қадірін «өз қадірім» деп белген қазақтың қара сөзден қаймақ айырған шешендігі, тапқырлығы, суырып салма сұңғылалығының бір мысалы ретінде «Маңғыстаулық шешен-билердің ақтығы» атанған қара сөздің дүлдүлі, әзіл айтудың хас шебері Құлшық Жұбаевтың кейбір айтқандары соңғы бөлімде топтастырылған.

Сөз қадірі азайып, тыңдаушы құлақ жүдеп бара жатқан мынау заманда ұлтымыздың асыл сөз үлгілерін жастар тәрбиесіне пайдалана алсақ кәні!? Ертегі оқымай, жыр тыңдамай, мақал-мәтелді тұшынбай өсіп келе жатқан бүлдіршіндерімізге ана тіліміздің қасиетін қалай ұғындырамыз, әрі мен нәрін бойларына қалай егеміз!? Халқымыздың заманалардан озып бүгінге жеткен жауһар мұраларының бір сарасы – сезімді суарып, ойды байытатын; тілді дамытып, қиялға жетелейтін; намысты оятып, имандылыққа тәрбиелейтін осынай сөз маржандары жастар тәрбиесіне өзіндік септігін тигізері анық!

Біз көзі тірісінде кісінің қадірін біліңкіремейтін халықпыз ғой. Өлгеннен кейін ғана аһ ұрамыз, ұйқыдан енді оянып, есіміз жаңа кіргендей жанұшырып іздейміз де, орнын сипап қаламыз. Тірісінде тиісінше сый көре алмай кеткен Жетекеңнің де атын мәңгі есте қалдырудың шаралары енді-енді қолға алынатын болар. Мұның бәрі тірілер үшін, кейінгі ұрпақ тәрбиесі үшін жасалатын шаралар ғой. Ал Жетекең – көзі тірісінде-ақ табысты еңбегімен, табанды ізденімпаздығымен, елжандылық қасиетімен өзіне-өзі ескерткіш соғып кеткен адам. Оның «Жетібай Жылқышиев» деген есімінің өзі-ақ туған халқына риясыз қызмет етудің, рухани мұраға деген жанашырлықтың, ұлт рухы үшін күресудің, үлкен мақсаткерліктің үлгісі болып халқының жүрегінде мәңгі қала бермек.

Қазақтың абыз ақсақалы, шежіреші, фольклор жинаушы Жетібай Жылқышыұлы көзі тірісінде құрастырып, баспаға дайындап кеткен «Жиған-тергендер» атты кітабы өзінің жарыққа шығар күнін күтіп баспада жатыр. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында осы бір еңбекті де жарыққа шығарып, ел игілігіне айналдырсақ, құба құп болар еді. Халық мұрасының Ж.Жылқышыұлы жиған-терген құнды қазынасы оқырманмен табысып, рухани жаңғыруымыздың бір көрінісі болары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 26 сәуір, 2017 ж.

2. Жыр – дария. Маңғыстаудың ақын-жыраулары (жинақтап, құрастырған Ж.Жылқышыұлы). Ақтау. 1995. 236-240-бб..

ЖЫР ӨЛКЕҢЕ ШАНШЫЛҒАН БІР ШЫБЫҚ ЕМ...

(Ақын Рза Оңғарбай шығармашылығы хақында)

Қабылов Әділет

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор,

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан

adilet.kabylov@yu.edu.kz

Қазақтың ғасырлардан жеткен қасиетті қара өлеңінің рухымен қанаттанып, кешегі ақын-жыраулардың ойлы да ұшқыр жыр дәстүрін бүгінгі заманәуи көркемдік-түрлік үлгілермен байытып жүрген ақындар шоғыры қазақ поэзиясының дамуына, ана тілі мен ұлттық рухтың салтанат құруына өлшеусіз үлес қосып келеді. Қазіргідей рухани мәдениетке деген сұраныс бәсең тартып, жұрттың жаппай заттық-тұтынушылық құндылықтарға ғана аңсары ауған заманда елдің мұңы мен сырын, замана жайын, адамның жан-жүйесіндегі қалтарыс-қатпарларды тереңнен талдап, көркем сөздің құдіретімен бейнелеуге деген талпыныс қандай қолдауға да лайық. Ғылым мен техника қаншалықты дамып, ақпараттық технология өміріміздің барлық салаларын бағындырып жатса да, әдебиет пен өнердің орны қашан да өз биігінен түспеуі тиіс. Өйткені, ұлттық болмыстың мәйегі, керек десеңіз адамның адам болып қалуының негізі көркемдік-эстетикалық құралдар арқылы жанға қуат беретін рухани мәдениетте жатқаны анық.

Поэзия – жан толғанысының айнасы, сезім шынайылығының көрінісі, рух биіктігі мен ақыл-ой әлеуеті. Жалған дүниенің небір шындығы мен сұмдығы, адам, қоғам мен табиғаттың жай көзге байқала бермейтін қайсыбір қатпарлы мәселелері ақындық сана сүзгісінен өтіп барып, оқырманның жүрегіне жол табады. Әдетте ақын өлеңді біреуге ақыл айту үшін жазбайды, өзінің жанын тебіrentкен жайларды ақыл-ой елегінен өткізіп, адресатпен емен-жарқын сырласады, әлеуметке алғаусыз көңілімен ақтарылады. Бұл – уақыт пен кеңістікті елең қылмай, үздіксіз жүріп жататын сындарлы сұхбат, тылсым диалог. Абыз суреткер Ә.Кекілбаев: «Поэзия – жаратқан иенің әманда жалғыздық торындағы пенделерімен пейілдессін, пікірлессін деп әдейі жаратқан ақ қанат періштесі» [1,128], – дейтіні сондықтан болса керек. Маңғаз Маңғыстаудың бүгінгі өлең өрнегіне өзіндік қолтаңбасымен үлес қосып келе жатқан сондай ақындарымыздың бірі – Рза Оңғарбай.

Рза Ахметұлы Оңғарбай 1949 жылы Маңғыстау ауданының Таушық поселкесінде туған. 1966 жылы Шахта орта мектебін бітіріп, еңбек жолын Шетпе стансасында теміржолшы болып бастайды. 1974 жылы Гурьев Мемлекеттік педагогикалық институтының тарих-филология факультетін

бітіріп, 1976-1981 жылдары Шахта орта мектебінде мұғалім, 1981-1998 жылдар аралығында Таушық селолық кеңесі атқару комитетінің хатшысы, селолық кеңес төрағасы, село әкімі қызметтерін атқарды. 1998-2003 жылдары облыс әкімдігіне қарасты әртүрлі басқармаларда қызметте болған. 2003 жылдан бастап бірыңғай бұқаралық ақпарат құралдарында («Маңғыстау», «Үш қиян» газеттері мен «Шерқала» журналында) журналистік қызмет істеген. «Таушықтың сансыз таулары-ай», «Дәніспан», «Әзілдесейік әлеумет», «Үш таған», «Рубаилар», «Қандай нұрлы дидарың» (Омар Һайям рубаяттарының аудармасы) кітаптарының авторы. «Еңбекте үздік шыққаны үшін», «Тың және тыңайған жерлерді игергені үшін» медальдарымен марапатталған.

Рзекең – өлеңнің мазмұндық-көркемдік келісіміне ерекше мән беріп, сыр мен ой патшалығына деген аңсармен, сөз киесіне деген үлкен құрметпен келген ақын. Оның жырларындағы ара-тұра өлең сөздің салмағын байыптап, бірде өлеңмен сырласып, бірде оқырманымен ой бөлісіп отыратын дағдысының сыры осыдан болса керек.

Ақын деген ат алдым несіне мен,
Жүрегімнен жатпаса есіп өлең.
Бар байлығым – жырларым, жамағатым,
Алып қалың бұйырған несібеден, –

деп поэзия сарайының есігін ашқан Рза ақын әркез өлеңнің қасиетін жоғары қояды, әр сөзіне жауапкершілікпен қарайды. Оның «Несібе», «Әкімдік пен ақындық», «Ақын деген халық бар», «Өлең туралы өлең», «Өлеңім», «Жұлдызым менің жоғары», «Үйсіз ақын келе жатыр көшеде» секілді жырлары осы қасиетті өнердің болмысын пайымдауға арналған.

Көп жылдар бойы шаруашылықта, партия-кеңес қызметінде болып, ақындыққа кештеу бет бұрған ақын «Әкімдік пен ақындық» өлеңінде өзінің өмір жолына шолу жасай отырып, кеудені кернеген өлең күшінің бой бермей, ақындыққа алып келгендігін жайып салады:

...Келеді енді менің сырға бөккім,
Жүректің жұбанышы жырға кеттім.
Әкімдік, сен де мені кешіргейсің,
Мен сені жыр жолына құрбан еттім.

Ақын жырларында ақыл айту, қызылсөзділікке салынып, бос көлгірсеу жоқ, нені айтса да өз жүрегінен шыққан лебізді, өз жаны қабылдаған шындықты жазады. Әр жолынан ақындық айқын мақсат, сезімнің шынайылығы көрініп отырады.

«Ақын деген халық бар» өлеңінде ақынның әлеуметтік-психологиялық портретін береді:

...Құбылыс жоқ өзегін өртемейтін,
Көрсеніз ғой сіз оның серке кейпін.
Ақын деген халық бар бала мінез,
Баладай-ақ еліне еркелейтін.

...Ақын туса, халқым-ау, сүйіне гөр,
Берекелі болсын деп биік өнер.
Ақын деген халық бар өлмейтұғын,
Өлсе мүмкін от жырға күйіп өлер.

Ақын енді бірде:

Өлең деген қалған іс талайлардан,
Данышпаны даланың Абайлардан.
Одан кейін не тауып айта аларсың,
Тәуекелге жүрегің қалай барған?.. –

деп толғанып, поэзия алдындағы жауапкершілікті еске алады.

Шынында да, поэзияға келген адам өлеңге қалай да жаңалық әкелемін, әлі ешкім айтпағанды айтамын деп біржақты мақсат қойып келмейді. Сонау ықылым заманнан бері жасап келе жатқан сөз өнерінде айтылмаған сөз қалды деп ойлау қисынға келе қояр ма екен. Ой сонылығы, түр мен пішіндік ерекшелік дегеннің өзі шартты нәрсе. Мәселе шынайылықта, өмірдің түрлі құбылыстарын жаныңмен сезініп, жүрек-жүйкеңнің сүзгісінен өткізе отырып, өзіңше айта білуге талпынуда жатыр. Жүректен шыққан сөз ғана көңілге қонады. Сөзге құдірет бітіретін – шыншылдық. Сонда ғана өзгеге ұқсай бермейтін өз жолыңды, өз иірімінді табасың. Дүниеде абсолютті ұқсас адамдардың болмайтыны секілді, ақынның бірегейлігін көрсететін де шығарманың көркемдік шеберлікпен сомдалған осындай шынайылық қасиетінде болса керек.

Ақын аракідік өлеңдерінде өзінің ақындық зертханасына ой жүгіртіп, шығармашылығына талдау жасайды, іс-әрекетіне есеп береді, ақындық қызметінің шабыт көздерін саралап, оның қол жеткен нәтижелеріне де баға беріп отырады. Енді бірде ақындық стихияны да бейнелеп кетеді:

Жыр жасын боп жарқылдағанда,
Жүрек, сені жаралағанмын...
Сол бір уыз сәт сарқылмағанда,
Талмаусырағаным да қарамағанмын...

Ақынның бағы да, қасіреті де – өлеңі. Өлеңді тудыратын өмір құбылыстары мен дүние сырлары мен жұмбақтары. Айтқан сөзің жүректерге жетіп, діттеген нысанына тиіп жатса игі. Өнер психологиясы, ақындық стихиясы осыны меңзейді. «Жанымның жайлауында бұлттар көшіп» өлеңінде бұл құбылысты былайша бейнелеп, ақындық мақсат пен ой адамының бақыты туралы пайымдайды:

Ой қажап мидың терең қатпарынан,
Жыр туса, кезім ол бір бақ дарыған.
Жанымның жайлауында бұлттар көшіп,
Сонан соң ақ жаңбыр боп ақтарылам.

Бұл күнде басым бурыл, самайым қар,
Жырымның жұлдыздарын жағайын бар.
Сәулесі жүрегінді сәл жылытса,

Онда мен бақыттымын, ағайындар!

Игіліктің ерте-кеші болмайды. Өлеңге кімнің қашан келгені емес, не бергені керек. Поэзияға адалдық, өлеңнің өмірмен етенелігі, сезім шынайылығы мен ой көркемдігі маңызды. Осыны жұбаныш ететін ақын өлеңмен мұңдасындай сырласып, өлең өлкесіне шыбық боп шаншылсам деген сенімін жоғары қояды:

...Сен – дода болсаң желденген,
Мен – жүйрік болайын тағалы.
Сен – дала болсаң тербелген,
Болайын көлің қоғалы.
Сен аспан болсаң зерленген,
Жұлдызым менің жоғары!

Р.Оңғарбай өлеңдерінің тақырыптары жан-жақты, барлық ақындардың жырлап жүрген туған жер, өмір мен заман, қоғам мен табиғат, адамгершілік мәселелері секілді мәңгілік тақырыптар. Десек те, ақын жырларының дені туған жер, атамекен тақырыбынан бастау алып жататындай. Ақын туған жердің қасиетін, тарихы мен тағдырын жырлап, перзенттік махаббатпен өзегін үзе сүюімен қатар, өмір туралы, тіршіліктің түрлі нюанстары жайында да көбінесе туған жер тақырыбының аясында жырлауға бейім. «Дәніспан тау», «Қаратаумен сырласу», «Мен білетін Маңғыстау», «Таушық», «Таушыққа барғанда», «Күп», «Ақтау мен Қаратау», «Аққулар іңкәр болған құт мекенім», «Каспийім» т.б. өлеңдерінде туған жердің табиғатын, адам өміріндегі, азамат боп қалыптасуындағы қайталанбас орнын перзенттік сүйіспеншілікпен жырлайды:

Таушығым менің, от берген өзің жас жанға,
Оты бар ұлан биіктіктерден қашқан ба?
Түлегің түгел, тілегің қабыл болсын тек,
Боласың өзек жазылмай жатқан дастанға.

Емді тау өрлеп, Ақжолдан әрмен асқанда,
Безбүйрек бұлттар безіне қаңғып қашқанда.
Бала көңілмен ойлаған едім балауса
Бір сүйем жетпей тұрған шығармын деп аспанға.

Өлі де сол бір бейкүнә сәби пішінде,
Таушығым, сені көремін жиі түсімде.
Тауларың сенің мызғымай тұрсын деп келем,
Аласалығымды сезініп жүру үшін де.

Ақын жырларында табиғатқа сырттай құр сұқтану жоқ, онымен жан-дүниесімен қауышып отырады: ақын жүрек қазыналы Қаратауымен, балалық шағының мекені Дәніспан таумен, атакүлдік Таушығымен сырласады, қарт Каспийдің көркіне тамсанады, Маңғыстаудың табиғатының алуан көріністеріне көз жіберіп, көңіл түкпіріндегі ойымен бөлісіп отырады. Бұл жырларда ақынның өзіне тән бейнелеу мәнері, көркемдік қолтаңбасы жатыр.

Ол қашан да табиғатпен, оның нысандарымен сырласып, перзенттік көңілден ақтарылады. Мысалы, «Мен білетін Маңғыстау» өлеңінде түбек атауын негізге ала отырып, өлке тарихы мен тағдырына, даңқты тұлғаларға бағдар жасап, ақындық пайыммен «Мың ғажаптың мекені» деген көркемдік тұжырымды ұсынады. Тарих пен болашақты жалғастырып, көркемдікпен өзіндік ой түзеді:

«Аңғал өлке есігін қаусырмаған»,
Деп айтады мұжылған тау сыр маған.
Мың дарынның өлкесі бұл Маңғыстау
Айтатыны әлі де таусылмаған.

Әр төбенің басында толы дерек,
Ертелі-кеш ерінбей шолу керек.
Мен сенбеймін «қайқысын жетеу» десең,
Жетпіс жеті кемінде болу керек.

Керегі жоқ ұжмақтай ұяның да,
Ірілікпен осынша сиямын ба?!
Мен білетін Маңғыстау артық-кемсіз
Тап осындай перзенттік қиялымда.

«Айдын едің», «Зәрем ұшады» өлеңдерінде туған жердің бұла табиғатын қорғыштап, экологиялық апаттан сақтандыру сарыны бар. Заманның ағынымен желденген әрекеттерден бұла табиғаттың болмысы бұзыла ма деген қауіппен туған жердің болашағына ақынның алаңдауы көрінеді:

Маңғыстауым, май қолтық бесік едің,
Бауырыңды жатыр-ау тесіп елім.
Тіршіліктің мәйегі мұнай болды,
Мұнай болды үлкені несібенің.

Кәрі Каспий айдынын шолпылдатып,
Шақырады ашуын толқындатып.
Толқының не, тәйірі, мұнай керек,
Көк теңізден сормакпыз солқылдатып, –
дей келе, бүгінгі қоғамның байлық жолына түскен ашкөздігінен Каспийге төнген қауіпті де жасырмайды:

...Көрсек көңіл көншіп бір мәз болғандай,
Айдын едің аққу мен қаз қонғандай.
Саған тағы зауалдың бұлты үйірілді,
Қасіреті Аралдың аз болғандай.

Ақын үшін туған жердің әр тасы, әрбір тал-терегі ыстық. Ол туған жерге соғыстың қалдырған жарасы – Күптің өзін ерекше балалық махаббатпен жырлайды:

...Сол шұңқыр сыйы, шамасы,

Ұсынған жаратқанымыз.
Таушықтың бүкіл баласы –
Сол күптің моряктарымыз.

Айнадай жарық ажары,
Әлемде көлдер көп дейді.
Балалығымның базары
Сол күпке бәрі жетпейді.

Соғыстың ізі – қайғы-мұң,
Сол күп ед бізді түлеткен.
...Алғашқы түскен, айдыным,
Өшпессің, сірә, жүректен.

Өлеңдегі «күп» – бомба түскен жерде қазылған шұңқырға бұлақ суының толуынан пайда болған тоған су ғана емес, ол – соғыстың салған жарасы, соғыс пен одан кейінгі жылдардағы балалардың барлығының да түсіп шыныққан қайғы-қасіреттің көлі, қиыншылықтың естелігі. Мұқағалидың: «Жанды-жансыз бар табиғат түнерген, Әр кеудеде бір шер барын білем мен» дегеніндей, отты жылдар ұландарын ширықтырған соғыс жарақатының символы ретінде күптің талайдың көңіліндегі орнын өзінше бейнелеген. Бірнеше шумақтан тұратын шағын ғана шымыр өлең соғыс тауқыметін аз сөзбен еске салатын көркем миниатюра еспетті. Ақын «Соғыстан соңғы күн», «Қарт Карлдың қайғысы», «Жусанбай – Джон джентельмен» секілді шығармаларында да соғыс тақырыбын қозғайды.

Ақынның «Теректер» деген өлеңін толық оқып көрелік:

Ғажайып сұлулығың ерек керім,
Тәкаппар тербелесің, теректерім.
Белгісіз замандардан келесіңдер,
Тарихтың тұмар қылып деректерің.

Ұстатпай ұры уақыт безектеген,
Бір тылсым құпияны сезед денем.
Қаламын қара орманды халық па деп,
Даналар «бұл дүние кезек» деген.

Тарихта талай мәрте от өрілген,
Дүние хабардармын өтеріңнен.
Теректер адамдар боп елестейді,
Қайтадан жер қойнынан көтерілген.

Тірліктің талапайлы бәрі көкпар,
Жеткен жоқ жер астынан зәру ақпар.
Орманға өрт тигенде шошынамын,
Өртеніп кетеді-ау деп аруақтар.

Адам мен табиғаттың етенелігін өрнектеп, адам мен тал-терек, қайыңды алмастыра суреттеу арқылы дүниекезекті, фәни мен бақиды сабақтастыра суреттеу поэзияда бұрыннан келе жатқан тәсілдердің бірі. Алайда, ақын бұл өлеңінде терек образы арқылы өмірдің өткіншілігіне меңзейтін өзіндік философиялық ой өрбітеді. «Жел», «Тереземнің алдындағы терегім», «Каспийім», «Суық торғай» секілді өлеңдерінде де ұдайы табиғатпен сырласып, туған жердің тынысына үн қатып отыратын ақынның мазасыз мінез-болмысын танимыз.

Поэзияның мұраты – сұлулық пен даналыққа ұмтылу. Басқаша айтсақ, өлең дегеніміз – сөз құдіреті арқылы дыбыстық үйлесіммен өрілген даналықтың дәні. Оның негізі – сезім, құралы – сөз, қорытпасы – ой. Поэзияның жаны лирика болса, лириканың негізі – көңіл-күй, жан жүйесі. Ақынның «Айлы түн, аймен сырластым» сияқты әдемі лирикалары оқырманның жан әлемін тербейтін, көзге жанды суретті елестетіп, көңілге түрлі ой салатын көркемдігімен ерекшеленеді:

Күн батып қараңғылық
Торлады төңіректі.
Көңілді алаң қылып,
Бір күндік өмір өтті.

Ала бұлт қаптай шығар,
Ұласып керуенге.
Ай сұлу таппай сыңар,
Шықты өзі серуенге.

Сырымды, ей, сұлу ай,
Сен қашан ұғынасың?
Ұялшақ үркек қыздай,
Бұлттарға тығыласың...

Әдемі жазғы түннің суреті, үкі түнді жайнатып шыға келген сұлу ай, аспанды кезген бұлт, аулақта ән салған жастардың даусы, даладағы айғырлар таласы мен бөрінің ұлуы – осылардың бәрі жарасымды бейнелер арқылы сөзбен салынған көркем полотноны көз алдымызға келтіреді. Осы көріністің әсері лирикалық кейіпкеріміздің де ішкі әлемін астан-кестен қылып, әлдебір сезім жетегіне шақырғандай... Сыршыл жанның сезімін аспандағы аймен сырластыратын поэзияның тылсым тынысы тірліктің мұңды әуенінің қылын тап басады:

...Жылжиды үміт айым,
Мұң айтам мұраттасқа.
Жүректі жылытайын
Ай ару бір от таста.

Пәс көңіл мауқын басар,
Ай сұлу келбетінен.

Қайтейін табылмаса,
Жылылық жер бетінен.

Толқындар» өлеңінде «Толқындар, толықсисың, тербелесің», «Толқындар, неге мұңды ырғаласың», «Толқындар, неге сонша шаттанасың» деген қайыра сұрай қайталаулар арқылы теңіздегі толқын көрінісін адам жанының иірімдерімен байланыстыра отырып, ішкі ғаламының сезім қалтарыстарына, тірліктің сан алуан түйткілдеріне ой жүгіртеді:

...Толқындар, керуен тарт, кілкі деймін,
Заманың болып кетті түлкі деймін.
Жігерім жүнжіп кетсе, жабырқасам,
Өзімді толқындарша сілкілеймін.

Толқындар сабыр сақтап сыңсымайды,
Жүректі іңкәр сезім шымшылайды.
Теңізбен бар-ау менде бір туыстық,
Жанымның толқындары тыншымайды.

Ақын өлеңдерінде табиғат құбылыстарының өзін көркем образдарға орап, оқырманның көз алдына түрлі бейнелерді елестетерліктей етіп жандандырып жібереді. Мұндай бейнелердің табиғат пен адам өмірінің суреттерін бір-бірімен ассоциациялық қатынаста алмастыра отырып, айшықты суреттерімен санада сәулеленіп отыруы ақынның лириктік шеберлігінің дәлелі болса керек:

...Қолаң шаш, үсті-басы шөңгеленіп,
Құба тал алмақшы еді жөнге келіп.
Қызыл жел шырқ үйіріп есіргенде,
Етегі кетті дейсің дөңгеленіп...

«Өмір-ай», «Өмір жолы», «Өмір туралы», «Дүние жалған», «Ой толғақ», «Сынақ» секілді ақын өлеңдерінде өмір жайлы, өзі жайлы, дүниенің адам ойы бойлап болмас қайшылықтары хақында тебіренеді, сұрағы көп те, жауабы жеткізбейтін тіршіліктің сан қилы тараптарына ойын жүгіртеді.

Мынау өмір – күрделі бір құрылыс,
Мынау өмір – тыным таппай жүгіріс.
Құрылыста көп екен ғой бұрылыс,
Жүгірісте жоқ екен ғой кідіріс.

Мынау өмір – майдан екен найзалы,
Мынау өмір – күрес екен айлалы.
Жығылдым да, түйрелдім де, өлмедім,
Толу үшін, болу үшін пайдалы.

Мынау өмір – арман екен миятсыз,
Мынау өмір – жалған екен ұятсыз.
Ұры жолдай апармайтын ешқайда,
Шындығы жоқ, шұбырынды сияқты із...

Осындай қым-қиғаш қайшылықтардан туындайтын өмірдің күрделі табиғатын саралай келе, ақын көңілі тазалықтың қайнарын тек сәбидің бейкүнә, пәк, жалғанның жаласы мен наласынан хабарсыз, алдау мен арбаудан ада кіршіксіз көңілінен табады:

...Деген едім, тылсымыңа жетейін,
Ей, дүние, қайран өмір...
Не етейін?!
Соңғы сәтте сәби қылшы бейкүнә,
Қалай келсем, солай сенен өтейін.

Ақын табиғаты да баланың ақ көңіліндей тазалықты сүйеді. Сондықтан оның көптеген өлеңдерінде балалық болмыстың тазалығы, алаңсыздығы, аңғалдығы, арманшылдығы мен албырттығы секілді бейкүнә сипаттары жинақталып, тірліктегі тазалықты бейнелейтін көркемдік образ деңгейінде танылады:

...Бақұл ма, көктем, жаз, күз, қысың дейтін,
Байқасаң, бәрі жалған – ісің, кейпің.
...Сәбидің күлкісіне сүйсінемін,
Жалғанның жалғандығын түсінбейтін.
(«Күлкі»);

...Айқайлап, шулап, қарлығып,
Аулада кілең боқ мұрын.
Дос болып алған барлығы,
Біздерден мынау көп бұрын.

Жат қылық жүрек тілімдер,
Батады қатты сол маған.
Үлкендер, шіркін, үлкендер,
Бала да құрлы болмаған.

(«Көп қабатты үйдің тұрғындары»)

...Тауып жатыр сәби деген ел бірлік,
Көре алмадым, көрінбейді көлгірлік.
Мына өмірден таппай жүрген талайлар,
Осында екен таңғы шықтай мөлдірлік.

Талай қызық көрер еді байқаған,
Жүрек құсың пәктік жайлы айтады ән.
Балаларға қарап тұрып балбырап,
Мына өмірге туғым келді қайтадан.

(«Балалардың ойын алаңында»)

Ақынның жан толғанысы – жалпы адам баласына тән, баршаға ортақ көңіл-күйдің көріністері, толастамас өмір ырғағының өрнектері. Шын ақын қашан да халқымен бірге, ол өмірі мен өнерін халқының жан азабын

жеңілдетуге, арман-мұратын жүзеге асыруға арнайды. Ақын – елдің адал мұраттасы, сенімді серігі. Басқалар сырт айналса да, халқынан қол үзбей, соңғы демі қалғанша ар-ұятымен, жан-жүрегімен қызметінде жүреді. Өйткені ол – рух жаршысы, адам жанының шипагері.

Ақынның өзі мен сөзінің, сыры мен жырының өзектестігі – шынайы поэзияның алтын арқауы. Ақындық кредо мен азаматтық позицияның тоғысар жері осы. Суреткер өмірде қандай болса, өнердегі жолы, өнерпаздық ұстанымы, ақындық бағыт-бағдары да соған қызмет етпек керек. Ол үшін елдің бәрі – дос, бауыр. Сондықтан да ол адамдарды жақсы мен жаманға бөліп-жармай, баршаға ортақ игілікті тілейді, ақ жүрегінен алғаусыз сәлемін жолдайды:

...Ағаларым – жанымды бағалайтын,
Дұшпандарым – сыртымнан табалайтын,
Қызғаншақтар – сандарын сабалайтын,
Жағымпаздар – нәндерді жағалайтын,
Бишаралар – бір іске жарамайтын,
Өсекшілдер – ел-елді аралайтын,
Тәкаппарлар – бұрылып қарамайтын,
Абыздарым – сөзімді саралайтын,
Ақсақалдар – тау мүсін, Толағай тың,
Дегім келер, бәріңе құшақ жайып:
– Ассалаумағалейкүм!

Р.Оңғарбай жырларының идеялық таянышы-тұғыры – қазақ үшін қасиетті туған жер, ана тілі мен ата дәстүр, имандылық қасиеттер секілді елдік құндылықтар. Мысалы, «Ақ боз үй» өлеңі – қазақтың көнеден келе жатқан киіз үйін бейнелеу арқылы ұлттық құндылықтарды көздің қарашығындай сақтауға үндейтін отаншылдық рухтағы жырлардың бірі. Патриоттық тек жалаң ұран, жалпы мақтанмен жүзеге аспайды, елді сүю – оның рухани құндылықтарына құрметпен қарауды, өткені мен келешегінің арасын жалғастыратын өміршеңдік позицияда болуды талап ететін күрделі ұстаным. Сондықтан ақын «Ақ боз үй» деген тіркеске екпін түсіре қайталай отырып, қазақтың жан жалауын, ұлттық рухты биікке көтереді. Өлеңде ұлт болмысына төнген қауіп-қатердің сесі де, алмағайын кезеңде өткел таппай абыржыған көңілдің гөй-гөйі де, өткен тарих пен болашақты жалғастыруға талпынған өміршең рух пен оптимизм де бар:

Ақ боз үй, жел жұлқиды түндігіңді,
Мен қамап қоя алмадым шындығымды.
Беймағлұм бір бұраң жол ылди тартты,
Бұлыңғыр, баяны жоқ күн бүгінгі.

Ақ боз үй – ақ сарайым құтымды елер,
Қыр жақтан сен түтеткен түгін келер.
Жанымдай менің жүдеу жырым-жырым,
Құтханам, іргелігің бүтінделер.

Ақ боз үй, өзінде отты жаққам әр күн,
Өшпесе сол бір оттан бақ табармын.
Өзінде келген едім дүниеге,
Өзіңнен мәңгілікке аттанармын.

Аласапыран заман ауаны адам баласын қаншалықты жаһанданудың толқынына лақтырса да, адами тірліктің мәнін аласартпай, ұлттық рухтың әрін толықтырып тұратын тұғыр құндылықтар – ұлттық сана, ана тілің мен салт-дәстүрің екені сөзсіз, оның сипаттарын ақын нақты нысандармен де, жалпы емеурінмен де ишаралай біледі:

...Қатын басшы, бала қосшы, керім де,
Дегенмен, дос, уайымға берілме.
Ата-бабаң ұстап-тұтқан бір мүлік,
Тұрғаны жөн Сіздің үйдің төрінде.

(«Қамшы туралы»)

Рза Оңғарбай – өмірден көргендері мен көңілге түйгендерінен тағылымды ой қорытып, оны өлеңмен келісті өрнектей білетін интеллектуалдық мәдениеттің ақыны. Ақын өлеңге тың тақырып, соны көркемдік құралдар іздеп әлекке қалып жатпайды, баршамыздың күнде көріп жүрген шындықтың төркініне үңіліп, одан мән іздейді, өмірлік шындықты ақындық қиялмен орап, өзіндік көркемдікпен ой түйеді. Мысалы, «Арбакеш бала» деген шағын ғана өлеңін тұтас оқып көрелік:

Жоқшылықтан қамыт киіп алғасын,
Жадау иін жарлығызға бар ма сын?
Қан базарда қара тер боп бір бала
Сүйрелеп жүр арбасын.

Жүк іздейді жанталаса жүгіріп,
Бұршақ-бұршақ маңдайдан тер үгіліп.
Сүйреп бара жатыр әне арбасын,
Аш күзендей бүгіліп.

Тағдыр оған тартпақ қандай тағы сын,
Кім болжаған сол пақырдың табысын...
Құламауға, жыламауға ол бекінген,
Қайрап алып намысын.

Қиялында сол баланың бар канат,
Тірлік үшін күресу де нар талап.
Тағдыры артқан тау бейнетті сол бала
Тауыспақшы арқалап!..

Күнделікті тірлікте көріп жүрген тіршілік үшін күрестің бір көрінісін суреттей отырып, ақын кедейлік тұрмыстың бүгінгі күнге тән аужайын аңғартады. Жекені айта отырып, жалпыны аңғарту, нақты көріністі жырлай

отырып, абстрактілі ойды санаға сіңіру секілді әдебиеттің концептуалдық бағдары осы өлеңнің де өзегінде жатыр. Арбакеш баланың тағдыры – күнелтіс үшін кемді күнін арба сүйреумен өткізген тіршілік жолындағы жанкештілік болумен қатар, қара қазан, сары баланың қамымен күйбең тірліктің соңында салпандап өтетін өзекті жанның да фәнилік тұрмысының сипаты. Бұл жағдай барлық жағдайы жасалып, жалғанды жалпағынан басып өтетін ат төбеліндей азғана ойсыз-қамсыз байшыкештер болмаса, жалпы пенденің басында бар жағдай. «Тағдыр артқан ауыр бейнетті арқалап тауысу» да – автордың өмірді зерттеу нәтижесінде тіршілік суреттерін философиялық әрі психологиялық тыныспен әдеби орамға айналдырған өрнекті ойы.

Ақын шығармашылығының идеялық-тақырыптық өзегі – туған жер, оның арғы-бергі тарихымен сабақтасқан рухани болмысы, табиғаты мен тұлғалары, бүгінгі мен болашағы дедік. Сондықтан ол қашан да киелі топырақ, қасиетті мекеннің рухани құндылықтарына тағзым етіп, Бекет ата секілді әулиелеріне сыйынып отырады, бұл – ақын атынан айтылатын көпшіліктің сенімі, халықшыл ақынның мінәжаты:

...Құр қалдырма батадан,
Нұрлы еткейсің күнімді.
Жалбарынсам, атажан,
Жаңылдырма тілімді.

Рух боп намыс жыртасың,
Ата, ардақтап өтермін.
Қорғаныңның бір тасын
Өлең қылып көтердім.

Уақыт көші тоқтамай, замана ауып отырғанмен, кешегі ата-бабалардың бекзат болмысы, өмірлік ұстанымдары бүгінгі ұрпаққа қаншалықты жұғысты болып отыр, қайсысын жаңғыртып, нені жоғалттық? Аталар аманатын ертеңгі күнге ұластыра алармыз ба деген ғұмырлық сауалдардың ақын көңілін мазалауы әсте орынды. Тәуелсіздік әкелген еркіндік пен еріктілікті орайын тауып, орынды пайдалана алмай жүрсек, ол – біздің біздің буынның кемшілігі болар, алайда ертеңгі күнге үміт артып, еркін ойлы жастардың болашағына бағдар жасау – ақынның да асыл мұраты:

...Атар, сірә, бабалар серті бізді,
Есесі жоқ ез, күйрек еркіміздің.
Келер ұрпақ, сен адал тусаң игі,
Дауасы жоқ біздердің еркіміздің

(«Күнгір етті Қаратау»)

Елдің тәуелсіздікке қолы жетіп, есін түзеп, етегін жияр елең-алаң шақтағы есеңгіреген қалпы, жүрер жолды бағамдаудағы кателіктердің салдары, есе жібермей ел бастайды деген серкелердің дағдарысы, есебін тапқандардың екі асап пайда табуы секілді көріксіз көріністер бұқара халық тұрмысының фонында бейнеленеді:

Шыққаннан соң деген ұран «жекелен»,
Тарап кетті ұжымшар мен мекемең.
Елден бұрын екі асаған ептілер,
Қарайтұғын болып алды шекеден.

Біреу қалды бейшаралық күйге еніп,
Соны көріп, қу жүректің күйгені.
Қырық жылдай қой баққанда сормаңдай,
Қотыр тайлақ болды дейді тигені.

Құрылысшыңыз қала салған, үй қалап,
Күн көрмеген қулықпенен айлалап.
Іс біткенде, қу кеткенде қарасам,
Ұстап қаппын дейді жалғыз майқалақ.

Қарап тұрсаң, бұл да өмірдің дерегі,
Қайран халық бәріне де көнеді.
Кейде көңіл құлазып бір қайтадан,
«Ұжымдас» деп айғайлағың келеді.

(«Қайшылық»)

«Жаңа қазақ» өлеңінде қоғамның өзгерістері, алағай да бұлағай бүгінгі заман көріністері ақын жанын да мазалап, «өзі де ортасында жүрген» көріністердің шешімін таба алмай аласұрады, «ортақбай», «салпақбай», «шатақбайлардың» жағдайын пайымдап, жаңа қазақтардың қарашы қазағына қараспайтын қылығына налиды, қиыншылық кезеңінде тұрмыстың тар бұғауына түскен қандастарына қолдан келгенше көмек қолын созу дәулетті адамның азаматтық парызы екенін ескертіп өтеді:

...Ешкімді де келмейді табалағым,
Жаңа қазақ, қандайсың, жаңа адамым?
Тиер ме екен бір пайдаң ел-халқыңа,
Желі оңынан ескенше замананың?..

Кеңестік қоғамның іргесі сөгіліп, төтеннен тап болған нарыққа көндіге алмай қиналған халықтың қамкөңіл халін шын сезініп, тарыққан көңілге демеу болатын да, азаматтардың жігерін жанып, намысын қамшылап отыратын да ақынның оптимистік жырлары:

...Айырылып жұртым парықтан,
Талқажаяу қылар,
Талқанын таусып тарыққан.
Ілгері тілеу ізгі жұрт,
Жалтаң да жұлтаң қарайды,
Үмітін үзбей нарықтан.

Болса да кезім жабыққан,
Аумаспын атпал,

Азамат, еру қалыптан.
Қатепті қара нар сынды,
Қаптаған қара ормандай,
Кімің бар ұлы халықтан?!

(«Дүние-ай»)

Қаншама тар жол, тайғақ кешуден өтсе де, тәуелсіздікке қолы жеткен халқымыздың бүгіні тірлігіне шүкіршілік-тәубасы мен ертеңгі деген сенімі қашан да айнымақ емес. Еліміздің ертеңін елестетер жаңа күн, жас ұрпақ, жасампаз еңбектің сәулелі шұғыласы осыған үндейді. Тарих көшіндегі үздіксіз үрдістердің қим-қиғаш құбылыстары мен ағындарында күдік пен үміт алмағайын түсіп жатса да, адамның арман-мұраты алысқа шақырады, азат елдің биікке самғаған көк байрағы – соның бастаушысы. Мұндай оптимистік айқын назар күдігін үмітіне жеңдіретін ақын жырларының да түйіні болып келеді:

...Тарих өзі жөн тауып дұрысына,
Бастар елді ертеңгі ырысына.
Көк байрақпен жоғары көтеріл деп,
Үмітімді байладым бұрышына.

Қияладым қиынның көк тайғағын,
Наркескенін намыстың көп қайрадым.
Мен құласам құлайын сенің үшін,
Сен құлама, киелі көк байрағым!

(«Күдік пен үміт»)

Ақын сөзі – өз жүрегімен сырласа отырып, көптің көңіліндегісін дөп басатын сезім барометрі ғана емес, елдің болашағына сеніммен қарап, миллиондардың үмітін үкілеп, жүректерге оптимизм себетін рух генераторы да болып табылады. Өйткені, өршіл жыр ғана – өміршенділік пен өмірсүйгіштікке жетелейтін күшті көркемдік құрал. Сондықтан да Рза ақын өмір үшін күрестің, бақыт жолындағы іс-әрекеттің барлығына оптимистікпен қарап, рух биіктігін жырлаудан танбайды:

Тап боламыз біз қандай замандарға,
Мен білмеймін, білуге шамам бар ма?!
Алдансам да сан соғып қаншама рет,
Сенуменен келемін адамдарға.

Қара аспанды төбемнен төндірі мейлің,
Көңілімді күдікке жеңдірмеймін.
Барлығына бақыттың сенбейтіндер,
Не үшін өмір сүреді? Мен білмеймін.

(«Мен білмеймін»)

Р.Оңғарбай поэма секілді кең тынысты эпикалық жанрға құлаш ұрмағанмен, белгілі бір сюжетті шағын өлеңмен-ақ ширатып, мазмұнды қызғылықты түрде жеткізуге де бейіл. «Залатай – Қожым, бозінген»,

«Жусанбай – Джон джентельмен» «Ат үстінен ойналған жасырынбақ», «Айнам қалған» сияқты хикаялары мен балладалары осындай шағын оқиғаларды өлең тілімен әсерлі бейнелеген тәрбиелік-танымдық мәні бар шығармалар. Ақын үшін шығарманың жанрлық-формалық сипаты басты мәселе емес, оның суреттелу шынайылығы мен сезімге әсер ететін көркемдігі маңызды.

Ақын жырларының идеялық-тақырыптық репертуары мен көркемдік диапазоны дүние-болмыстың сан тарау арналарын қамтып, өзара сабақтастықта үйлесім тауып отырады: ата-баба аруағына тағзым («Бекет ата», «Адай баба», «Абыл, Шотан, Ер Досан – үш арысым», «Қаратау»); ақынның өмір туралы, өзі туралы көңіл сыры («Дүние жалған», «Өмір туралы», «Өтті-ау деп басына күн», «Сынақ», «Өмір-ай», «Дүние-ай», «Шырша тағдыр», «Зәрем ұшады»); атакүлдікті аңсау мен балалық шаққа деген сағыныш («Өзімді көріп қалдым», «Таушыққа барғанда», «Менің Меккем», «Ауыл мен қала»); табиғат тамашаларын сезіну мен оның болашағына деген көңіл алаңы («Каспийім», «Күңгір етті Қаратау», «Түн», «Жалғыз аққу»); бүгінгі тұрмыс көріністері мен замандастар келбеті («Күнелтістің реті», «Қауіпті» ағай», «Базарда», «Көп қабатты үйдің тұрғындары», «Ақша туралы әңгіме», «Сыншылдар», «Қызылтамыр аспанда ай қалқиды»); қоғамдағы кейбір қисыны табылып, қиуы келмеген әрекеттерге реніш-нала («Қашаған ескерткішіне», «Ағаның үйінде»); тарихтан тағылым алған өршіл рух пен болашаққа деген сенім («Таулы өлкеге бабалар табан тіреп», «Ғасырлар тоғысы», «Туған елдің ырысы») т.б.

Р.Оңғарбайдың қай өлеңін алсаңыз да, сұлу сөз кестесімен тоқылған көрікті шумақтардың өзегінде өмірдің көкейкесті мәселелерін пайымдатып, оқырманынын ойға жетелейтін өзекті түйін жатады. Ойлы жанға арналған мұндай жолдарда философиялық пайым да, экзистенциялық байлам да психологиялық иірімдер де тоғысып жатады. Ақынның өмірді зерттеу тәжірибесінің нәтижесі болып келетін мұндай ой түйіндері кейде нысанаға тура бағытталса, енді бірде астарлы айшықтармен санаға сәуле түсіріп отырады: «Көкіректе тағы бір көз болмаса, Маңдайдағы екі көз жеткіліксіз» («Сақтаған шал»); «Парыздарым аш бөрідей ұлиды, Қарыздарым қысқан сайын алқымнан» («Қарыз бен парыз»), «Ит тірліктен баз кешіп кеткім келген, Жалғыздарды, Құдай-ай, қия алмадым» («Жалғыз»), «Жәдігөй ит тірліктен жерінгенде, Мен қайсар өлімге де қызығамын» (Теректің өлімі), «Ақын отыр аспанға қарап жерде, Жұлдыз болу бақыты бұйырмаған» («Жұлдыздар») т.б.

Рза Оңғарбай – аударма саласына да қалам тартып жүрген ақындардың бірі. М.Ю.Лермонтов, Қ.Кулиев, Б.Қанапиянов, Ю.Друнина секілді ақындардың бірнеше өлеңін орыс тілінен тәржімаласа, Шығыстың ғұлама ойшыл ақыны Омар Һәйам өлеңдерін де қазақша сөйлетіп, 2012 жылы «Қандай нұрлы дидарың» деген атпен жеке кітап қылып шығарды. Бұл еңбекке алғысөз жазған көрнекті ақын Светқали Нұржан інісі: «Талантты лирик, уытты сатирик Рза Оңғарбайдың мұсылманның уәлиі, софылық

поэзияның ұлы өкілі, адамзат қауымы «Шығыстың жеті жұлдызы» деп таныған Омар Һәйам рубailerынан жасаған тәржімалары автордың аударма саласында жасаған елеулі еңбегі. ...Аударманы оқып отырғанда, түпкі мағынасы аят-хадистерден тін тартатын кәусар сырлардың қылаң беріп қалып отыруының өзі аз жетістік емес. Ендеше, бұл еңбек Ақиқаттың мәрмәр сарайының алтын қақпасына қарай бастайтын баспалдақтардың қатарынан табылғай...» – деп оң баға беріп, игі тілегін жеткізген болатын.

Кейінгі кезде төрттағандар жазумен өзі де өнімді шұғылданып келеді. Ақынның өмір тәжірибесін жинақтап, негізгі ойды төрт жол өлеңге сыйғыза түйіндейтін шығыстық рубай жанры қазақ поэзиясына да берік орын теуіп, Қ.Шаңғытбаев, М.Әлімбаев, Қ.Мырза-Әлі секілді мәшөр ақындарымыздың шығармаларында өміршеңдігін танытса, қазіргі ақындарымыз да оған оқтын-оқтын қалам тербеп келеді. Р.Оңғарбай төрттағандары да фәни тірліктің ұңғыл-шұңғылын зерделеп, замандастарының болмысын пайымдаудан туған, ұсынар үлгі-өнегесі мол тағылымды шумақтар болып келеді. Оларды мазмұндық-түрлік жағынан толғам, мінездеме, суреттеме, пайымдама ретінде сипаттауға болады:

Бауырым, ойсыз-қамсыз талтаңдайсың,
Байқасам, көш соңында қалғандайсың.
Өмірде үлгермеген көп ісіңе
Құдайдан қарызға жыл алғандайсың.

Жасы ма? Жетпістен де асқан адам,
Жағымпаз, жәдігөй, қырт, қасқа надан.
Елі азат болса-дағы жиырма жылдай,
Ол әлі қамытын да тастамаған.

Өмір деген – жылдар емес сен сүрген,
Өмір деген – қызық емес сен күлген.
Өмір деген – ісің, барлық тірлігің,
Халқыңа шын қадірінді білдірген.

Әртіссің күліп, қайта жылай білген,
Жақсы бір жағымды роль сұрай келген.
Тап болып тағдыр деген сценарий,
Ойнайсың ролінді құдай берген.

Рзекен қаламының әзіл-қалжың, күлдіргі сөзге де жүйріктігі белгілі. 2012 жылы «Нұрлы әлем» баспасынан шыққан «Әзілдесейік, әлеумет» атты жинағына ақынның оқырманның езуіне күлкі үйірте отырып, тұрмыста кездесетін түрлі жағдаяттарды арқау еткен әзіл әңгімелері мен белгілі мемлекет, қоғам және өнер қайраткерлеріне арналған достық әзілдері енген. Осы жинағы арқылы ақын өзінің қаламгерлігінің бір қыры – сатириктік-юмористік талантын таныта білді десек, артық айтқандық болмайды. Бұл жинақтағы әзіл әңгімелердің көпшілігі кейіпкерлері өлкеміздің белгілі ақын-

жазушылары, журналистері болып келетін нақты оқиғаларға негізделген деректі шығармалар. Рзекеңнің бір ерекшелігі – өмірде болған қызғылықты оқиғаларды «бәленше деген екен» дейтін анекдоттық деңгейде қалдырмай, көркемдікпен әрлеп, танымдық-тәрбиелік жағынан мәнді қылып жұп-жұмыр шығарма ете білуінде. Замандас қаламгерлердің образын моральдық-интеллектуалдық деңгейде көрсете отырып, олардың бойындағы кісілік пен кішілік, тапқырлық пен айтқыштық қасиеттерді дәстүрлі ағайынгершілік пен өзара сыйластық сипатында өмірдегі кейбір ситуацияларда әдемі әзілдің ыңғайымен баяндай білуі автордың юмористік шеберлігін көрсетеді.

Жинақтағы «Түс көрудің әлегі» – таза сатиралық шығарма. Шымыр сюжетке құрылған, композициялық арқауы мығым шағын ғана әңгіме әркімнің-ақ өмірінде кездесетін түс көру оқиғасы арқылы тұрмыстағы келеңсіздіктің қырларын аша білген. Ал белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлері туралы жазған достық әзілдерінде де олардың елге сіңірген еңбектерін тілге тиек отырып, орынды базыналарын да мәдениетті түрде көңілге қонымдылықпен астарлап әдемі жеткізе білген. Асылы, Рзекең алдағы уақытта өзінің қалам қуатының осы бір қыры – сатириктік талантын жұмсап, әзіл-сықақ шығармалар жазуды да естен шығармаса, өлкеміздегі күлкі мәдениеті дәстүрінің шоғын үрлеп, кешегі өткен Қыдырбайдан бүгінгі Ерекенге дейін-ақ өзінің қарымдылығы мен тартымдылығын танытып келе жатқан маңғыстаулық әзіл әдебиеттің қоржынына қомақты олжа саларына сеніміміз мол.

Рза Оңғарбайдың тағы бір суреткерлік машығы – афоризмдер жазу. Тоқсан ауыз сөздің түйінін төрт ауыз сөзге сыйғызған мақал-мәтел мәнзелдес нақыл сөздері де сыншылдық ойдың сығындысындай шымыр да шыншыл болып келеді: «Жанның ауруына тәтті сөз, тәннің ауруына ащы дәрі пайдалы», «Ұрыдан әкім шықты, бәдіктен ақын шықты», «Төбелеске қатысқан соң, «тісім түгел емес» деудің жөні жоқ», «Арлылықтың жарлылыққа қатысы жоқ», «Жақсы іні ағалап жүреді, жаман іні табалап жүреді», «Көршілер тату болса – көше тыныш», «Қасиеті жоқтың – өсиеті жоқ», «Араласпайтын ағайындар мен ескі достарыңды бастық болған күні тауып аласың», «Парақорлық індет болғанда, пара беру міндет болды», «Мәселе шешудің мәнісі «бара бер» мен «пара бер» болды» сияқты ұшқыр да ойлы сөз орамдары ақындық ойдың тұздықты түйіні болып, нақыл түрінде өрнектеліп отырады.

«Жыр жаны – табиғилық. Айтуға жеңіл болғанымен, ол оңайлықпен алынбайтын қамал іспетті» [4, 28], – деп Ж.Әбдірашев айтқандай, жырдың ауыр да азапты жолында өз соқпағымен келе жатқан, өзі айтқандай «жыр өлкесіне бір шыбық боп қадалуды» мақсат еткен ақынның әлі де алар асулары алда деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кекілбаев Ә. Сыр десте. IV том. – Алматы: 2009. – 304 б.
2. Оңғарбай Р. Таушықтың сансыз таулары-ай. – Алматы: 2007. – 320 б.

3. Оңғарбай Р. Шығармалары. – Алматы: 2013. –176 б.
4. Әбдіраштың Жарасқаны. Парыз. Парасат. Пайым. – Алматы: 2001. – 312 б.

МИФОЛОГИЯДАҒЫ СУ ИЕЛЕРІНІҢ БЕЙНЕСІ

Қобланов Жоламан
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
koblanov64@mail.ru

Есетжанова Ардақ
Ш.Есенов атындағы КМТИУ магистранты,
Ақтау қ., Қазақстан

Посейдон - су атаулының иесі. Қалың бұйра сақал-мұрт жіберген, иығына дейін түскен толқынды шаштары бейне бір Зевске ұқсап кетеді. Бірақ одан айырмашылығы қолындағы сұсты үш тармақты ашасы болып табылады.. Қолындағы үш тісті ашасы – оның басты атрибуты. Ашасымен теңіз үстіндегі толқындарды қозғалтып, тербесе, бірде баяулатып бір қалыпқа да сол ашасымен түсіреді. Соққан жел де Посейдонның иелігінде. Посейдонның үш тісті ашасының құдіреттілігі орасан. Ашамен жер де сілкінеді, тауды екі айырып, су шапшытады, биік тау жартасқа тисе, сол мезетте тік жарар мұздай таза су да ағады тағы сол сияқты қасиеттерге ие [1,76].

Посейдонның ерекше сарайы, гректердің түсінігінше, терең теңіз түбінде жатыр. Теңіз иесінен басқа да көптеген екінші қатардағы құдайлар мен тіршілік иелері сол жерде мекен етеді. Ежелгі теңіз құдайы - қарт Нерей, нерейдалар (нерейдің қыздары) теңіз нимфалары, белгілісі Посейдонның әйелі Амфитрита және Ахиллдың шешесі Фетида да сол жердің мекендейді. Посейдон өз иелігіндегі теңіз тереңдігімен бірге, аралдар мен жақын жерлердегі шығанақтарды аралап қайту үшін екі дөңгелекті жеңіл арбаға жегілген, аяқтарының орнында балықтың құйрығы бар аттармен серуендейді [2,54].

Су перісіне қатысты түркі елінің аңыздарын рет-ретімен қарайтын болсақ, мұның өзі дербес жинақ болар еді. Сол әфсаналарға ортақ бір жайт: барлығында да Су-Ана кейпінде көрінеді. Тіпті Әмудария, Сырдария да қырық қыздың суға шомылған жағажайы ретінде баяндалады. Өзен-көлді ана орнында бейнелеу Көк тәңірінің үмбетінің ежелгі салты. Ене-сай, Қатын-су, Іле-ана-Лена, тағысын тағы толып жатыр.

Ал, су атасы – Сүлейменге келер болсақ, Зайсан-Ертіс балықшылары балық аулар алдында оған тәу ететін болған:

Су ішінде Сүлеймен,

Судан балық тілеймін.

Алабұға, майбас,

Қармағыма жармас.

Қабандай қап, балық,

Қармағымды тарт, балық, - деп А. Тоқтабай

«Қазақтардың аңшылыққа, құсбегілікке, балық аулауға байланысты жора-жосындары» деген зерттеу мақаласында дәлелдеп өтеді.

Су иелерінің аңыздарда кездесуі - ел өміріндегі алар орны, олардың күнделікті тіршілігіне байланысты болса, гректің су тәңірісі Посейдонның айналасындағы миф қазақ халқының әдеби мұраларында да жиі көрініс береді. Мәселен, «Балықшы әулие» деп аталатын жер Шымкент облысының Созақ ауданындағы Теріскейден Түркістанға асатын жолда, Суындық деген жерде, басында үлкен бұлағы бар, ішінде толған шүпірлеген балық, суы суық, шипалық қасиеті мәлім. Бұлақ басы тоғай-тал. Балығына ешкім тиіспейді. Әулиеге түнеп, сиынушылар жем тастап, ырым қылады. Балығын ұстаған адам жаманшылыққа кезігеді. Кәсіпшілік негізінен қусақ, Балықшы әулие Арал-Каспий, Балқаш, Ертіс, Алакөл, т.б. өзен-көлдердің маңында болуға тиіс еді. 1959 жылы халқымыздың ұлы жазушысы М. Әуезов әулиеге арнайы келіп, Созақ совхозының басшыларына жөндеткен екен [3, 23].

Қазақ ұғымында «су иесі Сүлеймен», «Сүлеймен он сегіз мың ғаламның тілін білген» деген тіркес те көп. Қазақтың Сүлейменді су иесі, су құдайы дегені – көне көшпенділер үнемі құрлықта өмір сүргендіктен судан қорыққан. Түнде өзенге, теңізге, бұлаққа, тіпті құдыққа барғанда су иесі Сүлеймен тәңірге сиынған. Егер оған құлшылық етпесе, Сүлеймен су түбіне тартып кетеді. Суға түсерде, «Су иесі Сүлеймен, қолдай көр!» деп сиынатын болған [4,26]. Суға түкірмеген, зәр сындырмаған.

Қазақтар көне заманнан бері су иесі Сүлейменге зор құрметпен қараса, көне гректер де Посейдонның қаһарынан қорқып, оған тәу етуді, жалынып-жалбарынуды еш естен шығармаған. Су, теңіз, мұхит басқа да өзен-көлдердің барлығы өзінің кол астында болғандықтан, жоғарыда аталған қазақтағы ырымдарды гректер де бұлжытпай орындаған.

Қазақ мифологиясында осы nereидаларға ұқсас мифтік образдар су перілері мен күлдіргіштер жақын келеді. Бір қарағанда олар адамдарға таза су беретін періштелер саналғанымен, кейде қауіп төндіретін, жайсыз мінездері де бар. Қазақ мифологиясындағы мұраларда су перілері мен сұлу ару Күлдіргіштер далалы жерлердің өзендерінде, көлдер мен қамысты сай-салалардағы тұмаларда, бұлақтар мен кішірек бастауларда өмір сүреді-міс. Су жағасына келіп, шөлін қандырмақ болған адамдарды, шомылып жүрген жас жігіттерді жалаңаш келген су перілері қызықтырып, еліктіріп, қастарына шақырады. Алаңсыз жүрген жас жігіттер су перілеріне қызығып, жақындаған сәтте, ұзын қолдарымен желкелерінен өзіне қарай тартып, ішегі қатқанша қытықтап, күлдіріп (Күлдіргіш аталуы осыдан болса керек), терең су түбіне тартып әкетеді екен [5, 257].

Посейдонның қазақтағы варианты – су перісі, су патшасы, он сегіз мың ғаламның тілін білетін Сүлеймен екені талассыз. Қазақтың тағы бір ұғымындағы суға байланысты мифтік бейне - Қыдыр су құюшы, аяқшы, яғни аңыздардың бірінде Қыдыр жер астына барып, сол жақтағы тірі судың қайнар көзін тауып алғандығы, сол көздің суынан ішіп, мәңгілік өмірге ие болғандығы туралы айтылады.

«Қобыланды батыр» жырында Қыдыр шөлдің аптап ыстығында әбден каталап өлуге таянғанда жолаушыларды шөлден аман сақтап қалушы ретінде көрінеді.

Қазақ «Хидр» есімін «Қадір» түрінде біледі. Сопы ғұламаларының пайымына сүйенсек, Хидр, яғни Қыдыр ата – сопылардың қамқоршысы болып та, оларды құпия жетелеуші болып та есептеледі. Қыдыр –«сусын құйып беруші», «аяқшы», «қымызшы». Қыдырдың осы қызметін қазақтан басқа да халықтардың шығармаларынан көруге болады.

Ал, Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» еңбегінде Темір-баба мен Домрул туралы айта келіп, оның халық ұғымындағы бейнесін айқындап береді.

Темір-баба тым ерте замандардың тұлғасы, маңғыстаулық қазақтар оны «түрікпен әулиесі» деп есептегенімен, оның тегінің кім екендігі шын мәнінде белгісіз болып қалып отыр.

Бүгінгі дәстүрлі қазақы танымға сай түсіндірсек, Темір-баба - Маңғыстаудың исламдану заманының әулие тұлғасы. Яғни ол туралы сипаттама кез келген басқа, мұсылман әулиелері туралы дәстүрлі сопылық-ханифалық сипаттамалардан айнымайды. Бірақ қазіргі мұсылман әулиесі делініп жүрген кейбір тұлғалардың іс жүзінде оларға дейінгі талай ғасырлар бойына осы аймақта белгілі болған ежелгі мифтік тұлғалар екендігін сенімді түрде айтуға болады,- деп оның Маңғыстау жерінің байырғы мифологиялық кейіпкері екенін айтады[6, 457].

Бір аңызда Темір-баба адайдың Бекет-атасымен қасиет салыстырады. Адайдан аруақты пір шығыпты дегенді естіп, «онымен көрісіп, сәлемдесейін, қасиетін көрейін» деген оймен Темір-баба Бекетке келеді. Бекет болса, малсыз, шағын дәулет иесі болатын. Сондықтан ол келген қонағына далада жүрген арқардың қошқарын дұғасының күшімен ұстап алады да, сойып, Темір-бабаны қонақ қылады. Қонақасыдан соң ол әлгі арқардың тіс тигізілмей желінген сүйек-саяғын жинап алып, терісіне салып орайды да, «уфу» дегенде, арқар атып тұрып, ештеңе болмағандай жүре берген екен. Сонда Темір-баба: «Адайдан аруақты пір Бекет шығыпты» деп естіп едім, бұл пір емес, кәдімгі сиқыршы екен ғой», - дейді де, Бекеттің аруағын сыйламай, аққу құсқа айналып ұша жөнеледі. Бекет те артынан аққу құс болып ұшады. Темір-баба Хасарлы теңізі айдынының үстіне кіре берген сайын теңіздің кірген немесе ұшқан тұсы құрлыққа айнала бастайды. Бүгінгі Фетисов пен Жыланды жарқабағының аралығында 20 км-ге созылып жатқан Кендірлі тілшесі (тілше - орыс тілді географиялық терминологияда мұндайды «қоса» дейді) сол кезде, Темір-бабаның ұшуынан пайда болған екен. Соны

көрген Бекет-ата оған: «Әй, Темір, кері қайт, мына түріңмен теңізді құрғатып, кәпірге жол-сүрлеу саласың ғой» деп үш рет дауыстайды. Соны естіген Темір-баба кейін қайтады.

Осы аңыздан мынадай сюжеттерді көреміз:

- екі тұлғаның қасиет салыстыруы;
- Темір бабаның да, Бекет атаның да құсқа айналып ұшуы;
- Темір бабаның теңізде жүзуі немесе теңіз үстімен ұшуы;
- теңіз үстінде жол салу сюжеті.

Бұл аңыздан Темір бабаның суға қатысы бар екенін, оның «су үстіне көпір салу» қасиетіне ие екенін көрдік. Антикалық Посейдон сияқты су иесінің қазақ халқында болғанын Сүлеймен, Қыдыр бейнесіне байланысты айтсақ, Маңғыстауда да болғанын Темір баба бейнесі арқылы көреміз. Қазақ халқы танымында судың маңызды екені, оның ежелгі заманғы халық танымындағы орны осы мысалдардан оақ анық байқалады десек қателеспейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иманғазин М. М. Антика әдебиеті. Оның көне және кейінгі кезеңдегі қазақ әдебиетімен үндестік-байланыстары: оқу құралы. Астана: Фолиант, 2013. -360 бет.
2. Мифы древнего мира. -Москва, 1977. – 236 б.
3. Жақсымбетов Е. Әзіретті Қаратау әулиенің кені еді. - Шымкент. 2000.
4. Келімбетов Н . Қазақ әдебиетінің бастаулары. -Алматы: Ғылым, 1998.
5. Қасқабасов С. Елзерде: әр жылғы зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 504 б.
6. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы.4-кітап. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2008 ж. –533 бет.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫЛАРЫНЫҢ АРМАН-ТІЛЕГІН ЖҰПТАҒАН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Жеткізгенова Әлия

**филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz**

Рухани жаңғыру идеясы – Алаш көшбасшыларының әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық, ұлттық-мәдени салаларға қатысты көзқарастарын заманымыздың жаңа талаптары мен сұранысына сай жаңғырта қолдану, олардың мемлекет тәуелсіздігі салтанатын құру үшін атқарған маңызды қызметтері жетістіктерін жүйелеп, кеңестерін жүзеге асыру. Алаш зиялыларының білікті маман ретінде әлемдік озық деңгейлердегі тәжірибелерден үлгі ала отырып, оны өз кезеңдеріндегі

жағдайға сай бейімдей жүзеге асырудағы талаптарын ұстана отырып, озық жетістікті нәтижелерге ұмтылыс та қазіргі таңда рухани жаңғыру идеясының өміршеңдігін айқындай түспек.

Алаш азаматтарының арман-тілегін жұптаған ұлттық идея XX ғасырдың алғашқы ширегінде ұлт болашағының көлеңкелі тұстарын көріп саяси тұрғыдан ширыға, шыңдала түсіп, жарыққа шыққан болатын. Осы идеяның жетіліп, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу үшін аса қажеттілігін бүкіл жан-дүниесімен, сана-сезімімен сауатты ұғына алған Алаш қайраткерлері бар мүмкіндігін жұмсап, айрықша еңбек етті.

Еліміздің осы бір алмағайып тұсының айтулы кезеңіндегі Алаш арыстарының жан аямай еткен елеулі еңбектерінің маңызы жөнінде елбасымыз Н.Назарбаев: «Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалылығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шыңдау деп санаған» [1, 157], – деп көрсеткен болатын.

Н.Назарбаев өзінің саяси-тарихи еңбектерінде еліміздің қоғамдық саяси өміріндегі Алаш партиясының алатын орны мен қызметін зерттеу Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі екендігін, өз кезеңінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отырғандықтан, күн тәртібінен түспейтін ең өзекті мәселе ретінде басты орында болатындығын үнемі ескертіп келеді.

Елбасы өзінің «Еуразияның кіндігіндегі ең соңғы көшпелілер құрлығының тағдыры, ұлттық сана мен байырғы қорғандар құпиясы, тоталитаризм мен ұлы әмірші Бейбарыс, қазіргі Қазақстанның диаспоралары мен орта ғасырдағы Үндістан, ұлттық тұтастану мен «Алаш» – міне, осылардың бәрі де басымыздан өтіп жатқан бүгінгі күрделі өмірімізге күш дарытумен бірге ұлы халқымыздың тарихымен де тамырласып кеткен» [1, 6], – деген пікірі арқылы еліміз тарихының тұтас бір сатысын қалап, кезеңін құрайтын мазмұны бар Алаш қайраткерлерінің жанкешті еңбегінің келер ұрпағымызға жалғасар асыл тінін ардақтау, аялау міндетін қойып отыр. Тұтас сөйлем ішінде «Алаш» сөзін ерекшелеп алуының өзі оның ұлт тарихындағы айрықша маңызын айқындайды. Алаш зиялылары азаттық идеяларымен толыққанды дәрежеде ұлт мүддесіне қызмет ету мақсатында алмағайып уақытқа қарамастан, сол кезеңдік руханият мәселелерін күн тәртібінен түсірмей, көпшілікті ақпараттандыру мәселесін мерзімдік баспасөздер арқылы

жүзеге асырып, рухани құндылықтарын сақтап қалуға, дәстүрлі желі сабақтастығын үзбеуге үздіксіз қызмет еткені белгілі.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен

Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу.

Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-онай.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-

рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [2], –деп рухани жаңғыру қағидаттарын генетикалық негізімізді сақтай отырып, ұлттық санамыздың аясында саралау арқылы мемлекетіміздің іргесін бекітіп, рухын асқақтатындығын атап көрсеткен болатын.

Аталмыш мақаланың «Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты үшінші бөлімінде «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [2], – деген тұжырымы Алаш арыстары арман еткен ұлт тәуелсіздігін сақтау мен алдыңғы қатарлы ел сапына қосылу үлгілеріне қосқан мәдени, рухани құндылықтар туралы ойлы пікірлерімен астасып жатыр.

Екінші «Прагматизм» бөлімінде «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердендікке жол бермеу деген сөз.

Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді» [2], – деген ойлардың мемлекет қайраткерлері арасындағы айрықша тұлға, Алаш зиялысы Әлихан Бөкейхановтың «Әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» деген барлық игілік халыққа қызмет ету керектігін меңзейтін ұстанымымен рухани үндесе, жымдаса өріле үйлесім тапқан. Аталмыш жолдарда мүдделі мақсаты толықтай экономикалық тәуелсіздікке ұмтылысымен орайласатын тұшымды пікірлер мен тұжырымды ойлар көрінісі бар.

Қазақ халқының мемлекет мәртебесін алып, тәуелсіз түрде салтанатты көш түзеу бақытына ие болғандығы арқасында, халқымыздың ұлттық құндылықтарын шынайы тарихи танымда танып білу мүмкіндігі айқындалды. Алаштануға қатысты келелі ой түзіп, саликалы пікір айтқызып,

түйінді тұжырымдар жасататын мәселелер қозғалып, талқыға түсіп, өзектілігі айқындалып, ғылыми айналымға енгізілді. Алаштық идея, алаштық таным деген тіркестер ұлтын сүйген жанның көкейіне мықтап түйіліп, жүрек төріне тұрақты орнықты. «Алты алаштың баласымыз...» делінетін жолдар тек жаттанды, ұйқастық мағынамен емес, әрбір қазақтың санасында сайрап тұрған ұлттық ұғым болып қалыптасты. Елім, жерім, отаным деп ұлт болашағын байыпты бағамдап, ел келешегін бүтіндікпен, бейбітшілікпен ойлаған әрбір қазақ азаматының жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен ойдың Алаш идеясы екендігіне толық мойын бұрды. Қазақ идеологиясы үшін темірқазық болып келетін «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» деген ұранға лайық қасиет, киесі жоғары қастерлі сөздің бағасы артты, айрықша құрметпен аталды. Сондықтан ұлтымыздың тұтастығын сақтауға ұлттық сананың негізі

болып тұрған Алаштық идея қазіргі таңда ел тарихына, ел ертеңіне, қазақ халқының рухани байлығының өшпей, өркендей түсуіне қызмет етуін тоқтатқан емес. Алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлы үлкен пафоспен «Алаш – өркениет бағытындағы Қазақ елінің, зиялыларының айнымас темірқазығы» [4, 41], – деп Алаш жолының адастырмас арнасына түсе білуді нұсқайды. Ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өміршеңдігін жоғалтпай, соқпақ жолдан сарабдал ойларға негіз бола сара жолға түскен Алаш идеясының жарқын бір көрінісі елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында сабақтастық жалғай, тін таратқанын айтуға болады.

Алаш қайраткерлері туған халқының отаршылық езгіге қарсы тұра алатын қабілет-қарымын ашуда олардың саяси санасын, құқықтық сауатын ашпаса, өзге ел қатарынан қалып қоятындықтарын саналы түрде ұғына отырып, қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, білімі мен білігін жетілдіріп, мәдениеті мен руханиятын дамыту қажеттігін өздері тамаша түсіне алған және айналасындағыларға осы мәселені өзекті етіп түсіндіре алған зиялы қауым еді.

Олардың қай-қайсысы да ел руханиятының назардан тыс қалмауы жолында қазақ халқының мәдени, әдеби бай мұраларын жете зерделей отырып, насихаттау, таныстыру жұмыстарын жандандыра жүргізген еді. Туған елінің, сол елді атамекен еткен қазақ халқының рухани кеңістігінің тар шеңберде қалып қоймай, дамып, жетіліп, өзге жұрттың да жетістігі бар жетелі дүниелерінен таныстығы болғанын қалап, озық еңбектерін қазақ тіліне тіліне аударып, халқына пайдасы тиер тұстарын қармап, шығармашылық табысы мол жұмыстар атқарды.

Осы орайда алаш руханияты көсемдерінің қазақ жерінде ұлттық идеяны ұстану жолынан айнымай, ақ жол, адал қадаммен алда жүруі жөнінде Н.Ә. Назарбаев: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққан, әрі ең алдымен дәстүрлі дала аксүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы

қазақ қоғамындағы зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», - деп атап көрсеткен болатын [1, 156].

Белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев Алаш идеясының маңызын оның халықтығында, бай руханиятында екенін: «Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршеңдік сипатын айғақтайды.

Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекеттік. Құрметті Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық – жетім халық. Кез-келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық. Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны, демократиялық принциптерге сүйенген қоғамды халықтың мәдени деңгейіне және саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн» [4, 87], – деп салмақты ой тастады.

Парламент мәжілісінің депутаты А.Әбілдаев та Алаш идеясының XX ғасырдағы қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея болғандығын, еліміздің тарихында Алаш арыстарының орны ерекше екендігін «Алаш идеясының өзектілігі және XXI ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы» атты мақаласында: «Қазақтың елдігі мен тұтастығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде іске асты. XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасы қаланды. Олардың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, XX ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі де жасампаз ниеттері тек XX ғасырдың соңында ғана жүзеге асты. Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқайсыз. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ» [5, 126], – деп ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүрген асыл идеалдың өміршеңдігін атап көрсетті.

Қазіргі таңда қазақ зиялыларының ұстамдылығы мен парасаттылығы, ізденгіштігі мен зерттеу еңбектері нәтижесінде ұлттық бірлік нығая түсіп, рухани-зерделі ұрпақ жады эстафеталық жалғастық жолына түскендігін Д.Қамзабекұлы «Қазір Алаш тарихы кеудесінде – жаны, бойында қаны бар кез-келген отандасымызды ойландырады, толғандырады. Неге?

Біріншіден, олар бүгінгі болмысымызды, қасиет-қадірімізді сол кезбен салыстырады.

Екіншіден, сапалы жаңаруда ұлттың «алпыс екі тамырына» әсер беретін Алаш жолын қалайды. Біз әлеуметтанушы емеспіз, бірақ қарапайым байыпқа салсақ, байқайтынымыз: ұлт тарихын жақсы білетін 10 адамның 9-ы Алаш десе «ішкен асын жерге қояды». Бұған, әрине, қуанамыз. Үзілмеген үміт үшін, жалғасқан рухани-тағылымдық сабақтастық үшін» [3, 35], – деген пікірлерімен бекітеді.

Міне, ғалымдар нұсқаған өміршең идея тудырып, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығын саралаған, ұлттың өмір сүру концепциясын айқындаған Алаш арыстарының армандарын асқақтата жалғап, қазіргі таңдағы осы өзектілікті нақтырақ айқындауға жол ашып, бағыт-бағдар беріп отырған елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы ой өрімдерімен тығыз байланыса сабақтасатындығына қапысыз көз жеткізеді.

Жалпы, ұлтымыздың зиялы тұлғалары – Алаш арыстарының ел мүддесі үшін атқарған қызметтерін айқындап, олар туралы жазылған ғылыми-танымдық мақалаларды сараптаған Сәбит Байдалының «Қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеуді мақсат еткен «Алаштың» асыл мұраттары біздің еліміздің қазіргі жедел жаңғыру, модернизация бағытымызбен үндес келеді» [6, 5], деген пікірлері де ойымызды жинақтап, қорытындылауға негіз болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев. Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. – 2017. 12 сәуір.
3. Қамзабекұлы Д. «Алаш – Темірқазық». // «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Экономика, 2013. – 248 б.
4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде. // «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2008.
5. Әбілдаев А. Алаш идеясының өзектілігі және XXI ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы. // «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Экономика, 2013. – 248 б.
6. Сәбит Байдалы. Алғы сөз. // «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Экономика, 2013. – 248 б.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫЛЫҚ МӘНІ

Қамарова Нағбду
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
[**nagbdu.kamarova@yu.edu.kz**](mailto:nagbdu.kamarova@yu.edu.kz)

Рухани жаңғыру аясында ежелгі ұлы ғұламалар еңбектеріне қазіргі күннің көзқарасымен шолу жасап, жас ұрпаққа тәрбиелік, тағылымдық мәнін ашып бере алсақ, мұны да игілікті істердің бірі деп ойлар едім. Бұл ғылыми мақалада XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл, белгілі қоғам қайраткері Жүсіп Баласағұнның (Баласағұни) Құтадғу білігі» (Құтты білік») дастанының терең мәні туралы айтылады. Бұл дастан қазіргі түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы тарихи, қоғамдық саяси-өмірі, ғылымы, әдебиеті мен мәдени дәрежесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, тағы басқа жөнінде аса қызықты әрі қыруар мол деректер беретін көркем туынды екендігі белгілі.

«Құтты білік» дастанының сюжеті автор алға қойған дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманның іс- әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған. Дастанның сюжеттік желісі қарапайым болып келеді.

«Құтты білік» 1069–1070 жж. жазылған адамгершілік пен имандылыққа, білімділік пен біліктілікке, әділдік пен еңбекке үндеген түркі тіліндегі философиялық, дидактикалық шығармалардың көшбасшысы. Баласағұнидің бұл еңбегі кезіндегі ел билеуші хан-қаһандарға әділдік пен парасатты биліктің шешен шежіресі ретінде, ақылымен іс қыла білудің заң ережесі ретінде ұсынылған.

«Құтты білікте» көтерілген этикалық-философиялық мәселелердің бірі қанағат, ынсап, ақыл-білім, насихат, адамгершілік мәселесі болып табылады. «Құтты білік» еңбегінің тәрбиелік, тағылымдық мәні зор.

«Құтты білікте» көтерілген этикалық-философиялық мәселелердің бірі қанағат, ынсап мәселесі болып табылады. Ақын «қанағат» ұғымын философиялық категория ретінде қарастырады. Ел басқарған әкімдердің бәрін қанағатшыл, ынсапты болуға шақырады. Сондай-ақ ол дүниеқұмарлықты, ашкөздікті, паракорлықты қатты сынайды. «Құтты білік» еңбегінің тәрбиелік мәні зор.

Түркі мәдениетінің ұлы да ұлағатты әдеби ескерткіші «Құтты білік» дастанын жазған Жүсіп Хас-Хажыб Баласағұн XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан ойшыл, энциклопедист - ғалымы, белгілі қоғам қайраткері [1,10]. Жүсіп Хас-Хажыб әдебиетте әділетті, ырысты елдің, құтты мемлекеттің үлгісін жасаған өз өмірі, күйініш-сүйініші жайлы, өмірдегі өкініші, кәрілік пен

жастық жайлы, халықтың салт-дәстүріндегі ерекшеліктерді де, тұрмыс ерекшеліктерін де астастыра отырып, өзі тамаша білетін түркі фольклорының маржандарын таланттылықпен сіңіре өрбітіп, өз дәуірінің барынша кемел суреттерін түсірген. Дастан қара сөз бен өлең түріндегі кіріспеден, сексен бес бөлімнен және қорытындыдан тұрады. Алғашқы төрт бөлімі діни мақтауларға, бесіншісі – жеті ғаламшар мен шоқжұлдыздардың белгілерін суреттеуге арналған, ал алтыншы — он бірінші бөлімдер негізгі бөліміне кіріспе болып табылады. Шығарманың сюжетті бөлігі он екінші бөлімнен басталады. Ол бас кейіпкерлердің әңгімелері мен хат жазысуларынан тұрады. Туындының негізгі бөлімдері екі жолдық месневи түрінде жазылған.

«Құтты білік» дастанының сюжеті автор алға қойған дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманның іс- әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған. Дастанның сюжеттік желісі қарапайым болып келеді.

Кітаптың сұрақ-жауап, диалог түрінде жазылуы Авестадан бері келе жатқан дәстүр болатын. Ж.Баласағұни сол дәстүрді жалғастыра келіп, ақыл-білімге, кемелдікке деген ізденісін кейіпкерлердің өзіне жинақтайды. Адам мүмкіндігі шексіз екендігін, адамның әділетке жете алатындығын, мұсылмандардың қырқыншы парызы — ғылымның таным процесіндегі рөлі туралы айтады. Бала тәрбиесі, адамгершілік, т.б. көптеген мәселелер қамтылған.

Дастанның басты идеялары төрт принципке негізделіп жазылған:

- 1) мемлекетті дұрыс басқару үшін әділ заңның болуы;
- 2) бақ пен дәулеттің басқа қонуы;
- 3) ақыл мен парасаттың қоғамдық ролі;
- 4) қанағатшылдық мәселесі.

Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды нақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді.

Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын, деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған.

Үшіншісі, ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық ролі уәзірдің баласы Ұғдүлміш (Өгдүлміш) бейнесінде жырланады.

Төртіншісі, қанағат. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Одгүрміш (Одғұрмыш) бейнесі арқылы әңгіме болады.

Туындыда кейіпкерлер дүниелік қызықтардың жалғандығы, маза бермейтін игіліктердің тұрақты еместігі, ізгілікті, әділеттілікті, ақыл мен білімді, ұстамдылықты, мырзалықты бағалау керектігі туралы сыр бөліседі.

«Біздің тіліміз» ақын түркі тілін айтып отырғаны мәлім. Сондай-ақ, бұл дастанға қара сөзбен жазылған кіріспеде шығарманың тілі жөнінде айтылған мынадай пікір бар: «Шығыс елдерінде, бүкіл Түркістан халықтарында түркі сөздерімен, бограхан тілінде жазылған бұдан артық кітап жоқ» Табғаш Қара Бограхан әулеті Қарахан мемлекетінде билік жүргізген дәуірде кеңінен тараған жазба-әдеби тіл кезінде «бограхан тілі» деп те айтылған», - дейді А.Егеубай [2, 64].

«Құтты білік» дастанында соншалық мол мазмұнды арқау еткенімен, негізгі айтар ойы - адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты ету. Дастан мазмұны өте астарлы, танымы терең де тұңғыық ұғым-түсініктерге толы. Оған ерекше үңіліп, зерттей қарар болсақ, шығарманың өзегі - толық адам екенін танимыз. Дастандағы құт-береке бақ - толық, жетілген адамның еншісі. Ақынның айтуынша құттың кілті - кісінің ділі, тілі, қылығын бірдей қамтыған жан-жақты жетілуі мен кемелденуі. Түптің түбінде, дастан мазмұнынан құт-береке, бақытқа өз әлемін асыл етумен ғана жетуге болатынын ұқтырады. Адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі - дастанның ең басты идеясы.

Ақын үнемі асыл қасиеттер мен кеселді қасиеттерді қатар алып, салыстырып, жарыстырып суреттейді. Алғашқысы адамдарды асқақтатып, ардақты етсе, құтты етсе, кейінгісі төмендетіп, арзандатып, күлкі күйге түсіреді. Дастанның бүкіл мазмұны осы асыл қасиеттер мен кесел қасиеттердің қыр-сырын ашуға құрылса да, теңіздей танымның тамшыдай түйінін байқаймыз.

Ақын дастанның әр-әр тұсында ебін тауып, кеселді қасиеттерді жекелеп, не тобымен аптап отырады. "Біраз нәрсе кісінің қас дұшпаны" деп мыналарды тізіп айтады: тілдің жалған айтылуы, айтқан сөзден қайтуы, шарапқа аңсары ауғаны, жүгенсіз іс-қылық, зымияндық, ашулы тіл. Осы тобымен бұл қасиеттердің дастанның әр-әр тұсында қайталанып келетіні бар. Әсіресе жалған айту, өтірік сөз кісілікке артықша зиянды болып көрінеді [3, 27].

Өз дәуірінің көкейтесті мәселелерін қоғамдық әлеуметтік тұрғыдан терең түсінген ғұлама ақынның «Құтты білік» дастанында көтерген ең басты мәселелердің бірі – ел басқару мәселесі. Елді, мемлекетті қалай басқару керек, ел басқаратын адамда қандай қасиеттер болуы шарт. Міне, автор осы сауалдарға өз заманының оқыған, көзі ашық, ойшыл азаматы ретінде әрі феодал табының мүддесін қорғайтын өкілі ретінде жауап береді.

«Құтты білік» дастаны Қарахан әулеті үстемдік жүргізген орта ғасырдағы аса маңызды қоғамдық-саяси мәселелерге арналған. Жүсіп Баласағұн мемлекет пен патша, әкімдер мен қарапайым халық, патша сарайының қызметкерлері, олардың құқықтары мен міндеттері, феодалдық топ пен қалың бұқара арасындағы қарым-қатынас туралы оқырманға ой салады.

Қазақ ғалымы Н.Келімбетов: «Құтты білік» дастанында автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазылған аса маңызды мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады.

Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген [4,17].

Ақын кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-қылықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер мал-мүлікке тоймайтын аш көздік, сараңдық, мейірімсіздік, ашушандық деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады [1,171].

Бұл дастан

бүтін бір тарихи кезеңнің мінез құлқын бойына сіңірген, қоғамдық саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық этикалық, рухани қазынамыздың негізі. Ондағы бүгінгі тілімізге, ой толғамымызға төркіндес, етене жақын орамдарды көргенде, қазақ әдебиетінің солармен тікелей сабақтаса жалғасқан дидактикалық поэзия мен шешендік сөздердің, билердің орағытып, ой тастайтын кең тынысты толғамдарының дәстүрлі бірлігі «мен мұңдалап» тұрады. Жүсіп Баласағұн шығармасы Қарахан мемлекетінің Ата Заңы қызметін атқарған. Ол үшін автор өз еңбегінде патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады.

Дастандағы құт, бақ-дәулет, бақыт ұғымдарының мәні. Халқымыз бұл ұғымдарға өте үлкен мән берген. Жүсіп осы ұғымдар туралы былайша толғанады [5, 194–195]:

*Құт-дәулетке жарық көңіл жарасар,
Дана жүрек шыққан күнмен таласар!
«Бақыт қонса, шаңырағыңа күтпеген,
Кішіктікпен, байқап, соңын күт деген.*

Баласағұни әлемдік үйлесімділік негізінде әділетті адамзат әулетін құруды армандаған. Сондықтан да ол ғылым мен білімге зор мән берген. Ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, мораль, этика, тағы басқа мәселелерге арналған тарауларында білімнің күш-құдіретін ардақтап, ғалымдарды көкке көтере мадақтайды [5, 75–77]:

*Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
Білім — жарық, нұрын саған шашатын.
Ақыл болса, асыл болар — болса ер,
Білім болса, бектік қылар — қылса ер.
Ақыл кімде болса — болар асыл ол,
Білім кімде болса — бек һәм басың ол.*

Жүсіп Баласағұн оқыған, парасатты, көзі ашық адамдар, ғалымдар ел басқару ісінде, ел-жұрттың талап-тілектерін жүзеге асыруда патшаларға, түрлі дәрежедегі әкімдерге, бектерге ұдайы ақыл-кеңес беріп көмектесіп отыруы тиіс деп түсінеді.

«Құтты білікте» көтерілген этикалық-философиялық мәселелердің бірі — қанағат, ынсап мәселесі болып табылады. Ақын «қанағат» ұғымын философиялық категория ретінде қарастырады. Ел басқарған әкімдердің бәрін қанағатшыл, ынсапты болуға шақырады. Сондай-ақ ол дүниеқұмарлықты, ашкөздікті, паракорлықты өлтіре сынайды [5, 219]:

*Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол,
Ашық айтып, әділ іске жарар бол!
Мешкей тынып, сұғанақ көз қояр ма!?
Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма?!
Сұғанақтық — дауасыз дерт, арылмас,
Күллі жаһан емі қонбас, жазылмас.
Барлық аштар, жесе ақыры тояды,
Сұғанақ көз, тек көрінде қояды.*

Өз дәуірінің рухани тәжірибесін бойына сіңірген осынау шығарма қазақ әдебиетінің дамуына айрықша әсер еткен. Қазақтың классикалық поэзиясы өзінің шығармашылық бастауын «Құтты біліктің» рухани, эстетикалық әлемінен алған. Мәселен, жаңа қоғамдық тарихи жағдайда қазақ ақын-жыраулары адам мінез-құлқының бір көрінісі болып табылатын қанағат сезімін өздерінше пайымдаған. Оны қазақ қауымының ұғымына лайықты етіп жырлаған.

Дастанда тіл өнері жайлы айтылған ойлардың эстетикалық тәрбиені қалыптастырудағы маңызы.

«Құтты біліктің» ең негізгі көтерген мәселесі — адамгершілік. Адамгершіліктің сан саласы бар. Оның бірі — тілді тыйып ұстап, орынды жұмсай білу. Тіл екі жүзді қанжар секілді. Тілден бақ қонады, тілден бас кетеді.

Дастан авторы тілдің маңызын түсіндіруге талай тапқыр сөздер қолданған [5, 64–67]:

*Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететігұн бас болар.
Тіл — арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң жұтар, ерім, басыңды!*

Ойшыл ақынның пайымдауынша, дана адамның сөзі де, ісі де бір жерден шығады. Ол барлық жағынан әділет үлгісі болуға тиіс деп біледі. Тауып айтылған өнегелі сөзге берер бағасы зор: «Алтын мен күміс байлық

емес, тауып сөйлей білген байлық. Дүниеде ешнәрсе де баянды емес, тек жақсы сөз ғана баянды».

«Құтты білік» дастанында отбасындағы эстетикалық тәрбиеге зор мән берілуі.

Адам өмірінде эстетикалық тәрбие зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне және жасай алу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді. Оған ең жоғары деңгейде рухани ләззаттануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда Жүсіп Баласағұн отбасы жайлы айтылған мына бір бәйітінде [5, 601–602]:

*Адал жарда болмаса ізі күдіктің —
Бақыты сол, байлығы сол жігіттің.
Жаны сұлу — нұр құяды жаныңа,
Мейірім, мінез, шаттық тіле жарыңа.
Әйел алмақ болсаң, егер, қарарсың,
Жіті бағып таңдаулысын аларсың! -*

дей келіп, жақсы әйел үш сипатты болады деген ой қорытады [5, 421]:

*Жібек мінез — қыз-келіншек шырыны,
Біле білсең, әйел көркі — қылығы!
Ақылды, пәк болса, асылға баларсың,
Үш сипаттың бәрін содан табарсың!
Ақылды әйел, ізде — іздесең сен егер,
Есті болса, төрт құбылаң теңелер.
Мұндай жанды кездестірсең, бекін де.
Ей, батырым, тырыс, қолдан кетірме!*

Жалпы, Баласағұн шынайы көркемдікті адамның рухани жан дүниесі мен эстетикалық сұлулығын көрсететін белгі деп санаған.

Жүсіп Баласағұнның пайғамбарымыз Мұхаммедті (с.ғ.с.) үлгі етіп суреттеуі. Мына бес күндік алдамшы дүниеде бір жаратушының хақ жолына өз өмірін арнап көптеген пайғамбарлар өткен. Сол абзал жандардың ардақтысы Мұхаммед (с.ғ.с.) болғаны шындық.

Мұхаммед (с.ғ.с.) — Ислам теологиясының негізін қалаушы. Ол ең бірінші болып иманды адамдар санының көбеюіне ықпал етті. Адамдарға Ислам негіздерімен өмір сүруді үйретті. Оған қоса ол — қасиетті кітап Құран Кәрімді [13] Алладан жеткізуші. Сондықтан да біз оны соңғы пайғамбар әрі Алланың сүйікті құлы деп танимыз, солай деп иман келтіреміз.

Жүсіп Баласағұн да өз дастанында пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өнеге етіп суреттеген [5, 53]:

*Рахымды ием, пайғамбарын жіберді,
Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.*

*Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шапты ол жарықтың!
Ол Құдайдың елиісі, ерім, білгейсің,
Сен, содан соң, тура жолға кіргенсің!
Ата-анасын қиып мұнда келді ол,
Үмбетіне тілек, бағыт берді ол!
Кірпік ілмей, нәр де сызбай жүдеді,
Жалғыз сенің тілеуіңді тіледі!
Сені тілеп, бейнет шекті күні-түн,
Риза болсын, мақта: ақта үмітін!*

Бүкіл өмірін Алла жолына арнап, адам баласының игілігіне қызмет еткен Жүсіп Баласағұни атақты «Құтты білік» шығармасында Алланың хикметін жанымен былайша толғаған [5, 50]:

*Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Тіледі де, жаратты бар болмысты,
«Бол!» — деді де, бірден бәрін болғызды.
Жаралғанның бәрі мұңлық, мұңы көп,
Ием ғана, жалғыз шері, мұңы жоқ.
Ей, ерікті, мәңгі мұңсыз, Құдайым,
Бұл ат жалғыз саған ғана лайық!*

Сонымен, ғұлама ақын Алланың асқан нығыметін, бір Жаратушы екенін жырлап қоймай, басқалардың да Құдайды танып білуіне, тіпті жас жеткіншектердің үлгі өнеге алуына терең өсиет қалдырған.

Дастандағы өсиет сөздердің қазақ халқының мақал-мәтелдерінің түптөркініне іспеттес болуы

Баласағұн шығармасындағы даналық сөздері қазақ мәдениеті мен халықтық мақал-мәтелдері арқылы ұштасып кеткенін байқау қиын емес.

«Құтты білікті» оқи отырып, бүгінгі қазақ мақал-мәтелдерінің түпкі негізі соларда жатқанын анықтауға болады:

1. Қазақ мақалында: *Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді.* Баласағұнида [5, 532]:

Ойлы кісі айтқан сөздің ақ шынын: Кісі өлсе де, өлмес аты жақсының!

2. Қазақта: *Бүгін бітер істі ертеңге қалдырма.* Баласағұнида [5, 501]:

Ертеңге — деп, бітер істі тастама, Қалар кейін, шықса ісің басқа да!...

3. Қазақта: *Кеңесіп пішкен тон келте болмас.*

Ж.Баласағұни «Құтты білікте» әдеп, әдет туралы былай деген:

Аз ғана игі іске көп рахмет айт.

Кісі алдындағы асқа қолыңды созба.

Кісі айыбын ашқаннан, жапқан жақсы.

Мінезі жақсы төрге озар.

Жақсы қылық адамға — ас пен киім.

Сәлем берген саулық береді, Сәлем алған қызығын көреді.

Үлкен келсе, асыңды аяма, Ыстық асқа үрleme.

Құрсақта біткен қылық қара жерге бірге кіреді,

Сүтпен біткен ізгі қылық, өлгенше өзгермейді.

Қорыта айтқанда, дастанда қазақтың шешендік сөздерімен, бата-тілегімен, мақал-мәтелімен сабақтас тақырып пен ойы, жүйесі мен мәнері, өрнегі бірдей шығып жататын нақыл сөздер аз емес.

Құтты билік орнату, идеалды мемлекет пен адамның кемелденуі туралы адамгершілік теориясында тек мемлекет басшылары ғана емес, барлық азаматтар ұстануы тиіс қағидаттардың тетіктерін ұсынған Жүсіптің бұл туындысы жаһандану ғасырына аман жеткенде, болашақта да ұрпақ тәрбиесіне мол үлес қоса береріне сенеміз. Қазіргі жастар осы бір құнды тарихи туындыдан нәр алып жатса, бұл да бір тәрбиенің көзі болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баласағұн Жүсіп. Құтты билік / Көне түрк тілінен аударған А. Егеубай – Алматы: Өлке, 2006.
2. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұнның «Құтты билігі» // Қазақстан мектебі. №11, 1993.
3. Әліпханов М. Құттың кілті - кісілік. – Түркістан: Мұра. 1997.
4. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.
5. Баласағұн Ж. Құтты билік / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ИДЕЯСЫН ЖАНДАНДЫРУДАҒЫ ҰЗАҚБАЙ ҚАЗЖАНҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Жеткізгенова Әлия

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан

aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz

Қазақ елінің мемлекет атануына лайықты, тұғырлы туы биікке тігілетін рухы мықты ұлт екенін тарихымыздың бай шежіресі дәлелдеп отырғанына

ешкімнің таласы жоқ. Кезінде заманалық тарихи маңызы зор, дүмпуі мықты рухани қозғалыспен ұлттық мемлекетті қалыптастыруға күш салған арыстардың идеялары мен бағдарламалары халық мүддесін батыл қорғайтын нәтижелі ой-пікірлер тұжырымы болған еді. Ұлттық мемлекеттікті қалыптастыруды мақсат етіп, ұлттық-мәдени, саяси-құқықтық салаларға қатысты салауатты ойларын нәтижелі бағдарламалармен берген аяулы арыстардың арманын аяқ асты етпекші боп, намысын таптаған кеңестік сұрқай саясаттың сарсаңға салған сан алуан айла-шарғысының теперіші қаншалықты тегеуірінді болғанымен, елін сүйген есіл ерлердің, Алаштың асыл тұлғаларының айбынын асқақтатар күндердің туғандығын 70 жыл күткен егемендігіміз көрсетті.

Тәуелсіздікті күтіп, көмулі жатқан рухани қазынамыздың қаншамасы әдебиет тарихынан өзіндік орнын алғанша өткелектен өтіп келді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ақын-жыраулар шығармашылығы, олардың рухани әдеби-мәдени мұралар жасаудағы өзіндік қолтаңбалары жайлы бұған дейін бірталай келелі пікірлер айтылғанымен, осы мәселелерді жекелеген ақын-жыраулар әдеби мұраларымен байланыстыра отырып, бүгінгі өскелең ұлттық таным тұрғысынан мейлінше тереңдей зерттеп, ғылыми айналымға түсіруді талап ететін жайлар әдебиеттану ғылымында баршылық.

Сексен жасқа жуық ғұмырының жарымын туған елі Маңғыстаудан жырақта тағдыр талайымен маңдайына жазылған Түркменстан елінде өткізіп, артына мол әдеби мұра қалдырып кеткен ақын – Ұзақбай Қазжанұлы Әлиев шығармашылығын да осы принцип тұрғысынан тану орынды.

«Ұзақбай жыраудың бізге жеткен шығармаларынан-ақ оның сөзге жүйрік, ойға бай, өмір тәжірибесі мен шежіре-тарихтың сабақтарынан жырымен үлгі-өнеге ұсынатын ойлы да ғибратшыл ақын екенін аңғаруға болады. Жыраудың ақындық шеберлігін, шығармаларының идеялық, тақырыптық мән-маңызын, көркемдік сипаттарын саралағанда, осыған көзіміз жеткендей болды» [1, 13] деп филология ғылымдарының кандидаты Ә.Қабылов атап көрсеткендей, Ұзақбай Қазжанұлы шындығында да өзі сол тұстағы танымал ақындардың бірі ғана емес, бірегейі болатын.

Ұзақбай Қазжанұлының әдеби мұрасы тақырыптық-жанрлық тұрғыдан аса ауқымды. Оның шағын жанрдан бастап, көлемді толғаулар мен дастандар жазуға дейінгі үлкен шығармашылық өсу жолынан өткендігі автордың толғаулары мен арнауларынан, көлемді жырларынан айқын да анық аңғарылады. Өлең-толғаулары, арнау, өлең-хаттарын, насихат сөздері, жоқтау-жұбату, көңіл айтулары, тарихи жыр-дастандары тек бір ғана Ұзақбай Қазжанұлының ақындық болмысын танытып қоймайды, сонымен бірге XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың жетпісінші жылдарына дейінгі ұлттық дәстүрдегі әдеби ахуалымызды терең тани түсуге қызмет етеді.

Ақын шығармалары тек жанрлық жағынан ғана емес, сонымен қатар тақырып аясының кеңдігімен де ерекшеленеді. Бұл тұрғыда ол шығыстық қиссаларды жырлаушы ақындарға да, ілгері-кейінгі айтыскер сөз зергерлеріне, Ақтан, Нұрым, Қашаған, Өмір, Қисықбас, Сәттіғұл, Сүгір

сынды көркемсөз шеберлеріне де тақырыпты меңгеруі жағынан ұқсай отырып, өз қолтаңбасымен айрықша өзгешеленеді.

Менің атым - Ұзақбай,
Атағым тегіс жайылды
Қараның ұлы қазаққа-ай.
Тыңдағанға насихат,
Сөзім бар шырын-шараптай...,
Атақ алдым ақындық,
Кіші жүзді аралап.
Тұяғым тайпақ жорғамын,
Жолға салған тағалап.
Алуан түрлі асыл сөз,
Аузымнан өнген балалап.

деп өнерімен еліне қадірі артқан жыр жүйрігі Ұзақбай Қазжанұлы шығармашылығы қазақ әдебиеті тарихында ғылыми тұрғыда арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылған емес.

Дегенмен, ақын мұрасы хақында қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымында сандаған ақын-жыраулар мұрасын ғылыми айналымға түсіруге ықпал еткен белгілі ғалым Қ.Сыдиықовтың ғылыми еңбектерінде ақын шығармашылығына қатысты бірсыпыра елеулі пікірлер айтылған. Сондай-ақ, ақын мұрасына қатысты арнайы жазылмағанмен филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Нұрдәулетованың ақын-жыраулар мұраларын жинақтап, мәтіндік талдамасын жасаған, олардың шығармаларындағы түсінігі қиын сөздерге лингво-стилистикалық, этимологиялық сипаттама берген «Көне күннің жыр күмбезі» атты еңбегінде қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу тарихындағы тілдік ерекшеліктер, сөз қолданыстар, сөз қиюластырудағы әдіс-тәсілдері генетикалық тұрғыдан зерделенген бірнеше ақын-жыраулар арасында Есмағанбет Мекеұлы өмірбаянында: «Маңғыстаудың көрнекті ақындары Қашаған, Сәттіғұлдың шығармаларын, сонымен бірге, өзінің жырларын жиын-тойларда, үлкен салтанатты астарда айтып, Сүгір, **Ұзақбайлармен** бірге айтыс, жыр сайыстарына қатысқан» [2,56] деп Ұзақбай Қазжанұлы шығармашылығына қатысты тұстарын да атап кетеді.

Сонымен қатар, ғалымның еңбегіндегі: «Дала жыраулары тудырған өлең, терме, жыр, толғауларды замана көшінен қалдырмай, келер күнге ұластыруда, алдымен, ел ішіндегі шебер орындаушылар мен айбынды жыршы-жыраулардың рөлі үлкен. Абыл, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Аралбай, Сәттіғұлдардың, сондай-ақ, Мұрын Сенгірбекұлы, Қырықмылтық Қарасай тәрізді айдынды жыршылардың ізін басқан шәкірттері Сүгір, **Ұзақбай...** тәрізді жырау-жыршылармен жалғасады» деген жолдар арқылы Ұзақбай

жыраудың сөз төркінін түсініп, киесін ұғынатын көркем сөз өнері иесі екендігі танылады.

Осы тұста ғалым Б.И.Нұрдәулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуальдық бейнесі» атты 2008 жылы «НҰРА-АСТАНА» баспасынан шыққан монграфиялық еңбегінде тіл біліміндегі концепт теориясына қатысты Ұзақбай жырау шығармашылығынан біршама мысалдар алынып, дәйекті пікірлермен тұжырымдалып, жүйелі талданғандығын баса айтқан жөн.

Профессордың осы еңбегінде Ұзақбай Қазжанұлы жыры мәтіндерінен алынған үзінділерде дүниенің жаралу концептісі, «өлім», «мұң», «қайғы», «шынайы адам» концептілері дараланған. Ақынның поэтикалық танымының концептілік құрылымдарда берілуі лингвофилософиялық, лингвопоэтикалық тұрғыдан саралаған.

Сонымен, ақын мұрасының ғылыми айналымға түсуіне аталмыш еңбектің Ұзақбай Қазжанұлы мұрасының поэтикалық тілін танымдық тұрғысынан қарастырғандығын және шартты түрде батыстық жыраулық мектебінің дәстүрін ұстанған деп санауға болатын жиырмадан астам ақын-жыраулар қатарында атай отырып талдағандығын ескере отырып, құндылығы жоғары дүние екендігін айрықша атауға болады.

Ақындық дәстүр мәселесі әдебиеттану ғылымының қай кезеңінде болсын кеңінен зерттеліп жүрген өзекті мәселелердің бірі. Өйткені, халқымыздың қастерлі сөз өнерінің бастау көздерінің негізі болып саналатын ақындық дәстүрдің қалыптасу даму жолдарына назар аудармайынша біздің ұлттық поэзиямыздың өсу, өркендеу жолын тану мүмкін емес-ті. Ал, сол ақындық поэзияның көсегесін көгерткен ақындарымыз туралы әдебиетіміздің алыбы, ұлы ғұлама М.Әуезов: «Халық поэзиясының таңдаулы үлгілерінің туып таралып және осы уақытқа дейін сақталып жеткені үшін біз осынау ақындарға борыштармыз» [3,69] деген болатын.

Ұзақбай туындыларының жыраулық поэзия мен жыраулық дәстүр секілді ұғымдарға қатысы барлығын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені, ақын шығармаларының басым көпшілігі толғау жанрында. Ақынның өзінің алдындағы ұстаз тұтқан Абыл, Ақтан, Нұрым, Қашаған, Сәттігүл жырларының үлгі-ұстанымы да осыны көрсетеді.

Жалпы, жырау тұлғасы қазақ әдебиеті тарихынан лайықты орын иеленіп, «жырау», «жыраулық дәстүр» мәселелері де ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттеліп, зерделенгені мәлім. Атап айтқанда Е.Ысмайловтың, Ә.Дербісәлиннің, Р.Бердібаевтың, М.Мағауинның, С.Қасқабасовтың, Е.Тұрсыновтың, Қ.Сыдиықовтың, Б.Әбілқасымовтың т.б. әдебиетші ғалымдардың еңбектерінде жырауға қатысты тың тұжырымдар мен орынды ой-пікірлер жетерлік.

Ұзақбай ақындық атағына қоса, жыршылық, жыраулық үрдістерді де игерген.

Осындай өшпес дәстүрлі желістің мол бір саласы – саралы да сабақты ойлар желісін тізбектеген абыз жыраулар қалдырған терең ойлы толғаулар,

арнаулар, ерлік эпикалық жырлар, жыраулық дәстүрді жаңарта, жаңғырта жалғастырған ақын-жыраулардың поэзиялық шығармалары еді.

Әдебиет тарихын зерттеуші белгілі ғалым Х.Сүйіншәлиев қазақтың авторлы әдебиетінің жырау-шешендер мен төкпе ақындар шығармашылығының өркендеуіне байланысты екендігін айта келіп: «Жыраулар сөз өнерінің ілкі авторлары, ақындыққа жол ашқан асыл сөз шеберлері, халықтың шешендікпен ұштасқан ойлы-сырлы толғау, арнау, термелер мен эпостық жырлардың бастау бұлақтары.

Жыраулар поэзиясының нағыз мұрагерлері – төкпе ақындар. Олар жыраулардың көркем сөз үлгілерін, поэтикалық тіл түрлерін, образ, сурет құралдарын түгел дерлік меңгеріп, өз туындыларына негіз етті» [4,77] деп, жыраулар поэзиясы мен ақындық дәстүр арасындағы жалғастық шеруін ашып көрсетеді.

Ұзақбай шығармашылығындағы ақындық дәстүр мәселесін сөз еткенде, алдымен оның туындыларындағы көркемдік ерекшеліктер көрсетілуі тиіс.

Ұзақбай – ойы кестелі, сөзі өрнекті ақын. «Қайнаған тілмен қазаным, қайнарлы қара бұлақпын» деп ақын айналадағы құбылыстар мен жайттарды жырына қосарда психологиялық дайындықпен кіріспе сөз арқылы тыңдаушысын дайындап алуы да оның ақындық шеберлігінің даралығын айқындап тұрғандай.

Өлеңдеріндегі тіл шешендігі, теңеулер мен нақыл сөздерге байлығын мысалдарынан көптеп кездестіруге болады.

Мұндай өлеңдерінің кейбір жолдары мақал-мәтелге сұранып тұрған, бұл ерекшелік әсіресе, толғау түрінде келетін өлеңдерінде жиі ұшырасады.

Өлең құрылысы жағынан шығармаларының көбі 7-8, 10-11 буынды жыр өлең сарынымен жазылған. Ақын-жыраулардың көбіне ортақ шұбыртпалы немесе кезекті ұйқас түрі Ұзақбай шығармаларында кең орын алған.

Ақын шығармаларында эпитет, теңеу, әсірелеу, айқындау, қайталау, салыстыру, метафора секілді суреттеу құралдары мол кездеседі.

Ғалым С.Негимов ақын-жыраулар поэзиясындағы көркемдік дәстүр мен эстетикалық ойлау табиғатын саралаған еңбегінде: «Поэзияның өзі негізінен қайталаулардан тұрады десек те болады. Бұл амал-тәсіл өлең эвфониясы үшін қызмет етеді, интонациялық екпінін күшейтеді. Қайталаулардың барлық түрлерін, әсіресе, халық ақындары көркемдік мақсат үшін кеңінен пайдаланады» [5,103] деп бұл тәсілдің ақындар шығармаларындағы атқаратын рөлінің ерекшелігіне аса зер салған болатын.

Ел тарихындағы белгілі тұлғалар, би-шешендер, сыйлы ақсақалдар, олардың еліне сіңірген өлшеусіз еңбектері, өнегелі істері турасында ақын-жыраулар шығармаларында аз жырланбаған.

Осы дәстүр Ұ.Қазжанұлы туындыларында жалғастық таба білді.

Ақын өлеңдерінің негізгі идеясы – пайдалы іске ұмтылу, адалдықты ардақ тұту, адамгершілік мәселесі және оның осы елдік, имандылық тақырыпты шығармаларының қай-қайсысы да мұсылман діні шежіресі мысалдарымен тұтаса жырланған.

Ақынның шығармаларында тірі пендеде болатын сан қилы мінез-құлықтар, биік кісілік қасиеттер, мұсылман дінінің имандылық негіздерімен салыстырыла, дәлелдене асқан шеберлікпен жырланған.

Ақын өлеңдерінің негізгі идеясы – пайдалы іске ұмтылу, адалдықты ардақ тұту, адамгершілік мәселесі.

Оның насихат тақырыбындағы шығармалары бастан-аяқ діни мысалдар өте бай жинақталған, туынды мұсылман діні шежіресінің нақты деректеріне сүйене жазылған. Автор толғанысқа толы жырларында адамгершілік, имандылық, әдептілік мәселелерін қозғайды. Өсиет, үгіт-насихат түрінде берілген толғауда ата-анаға бала мейірімі, адамдар арасындағы шынайы сыйластық қарым-қатынас, жанұя жарастығы, татулық, туысқандық сезімдер, тәрбие маңызы сөз болады.

Ақынның насихат жырларында қазақтардың дүние, тіршілік туралы таным-түсінігі, жақсы-жаманның ара жігі жайында түсінік ұғымдар жеріне жеткізіле көрініс тапқан. Жақсы әйел, тәрбиелі ұл, көргенді қыз, келін, бай, батыр, кедей, т.б бойында қандай қасиеттер болуы керектігі осы насихат өлеңдерде көрінеді. Мұнда үлгілі қасиет-мінездер мырзалық, мейірімділік, ұқыптылық, т.б. мадақталып, ал жаман, зиянды, жиіркенішті құлық-әрекеттер ұрлық, өтірікшілік, кекшілдік, тасжүректік, сараңдық, қонақты күтпеушілік, т.б. сыналып, сақтандырылады. Насихат жырларында қазақтың имандылық пен ізгілік туралы барша таным-түсінігі алақанға салғандай анық көрініс тапқан.

Міне, осы аталған халықтық жанрдың дәстүрлі тақырыбын өз шығармасына арқау еткен ақындардың бірі Ұзақбай Қазжанұлы болса, ол өлке тарихын, ата-баба тарихын жақсы білетін шежірешілігімен қоса, ислам тарихының да білгірі болған. Ақынның Құран, «Қисса-сул-Әнбия» ізімен жазылған инабаттылық, парасаттылық, имандылық жайындағы діни ұғым араласқан «Өткен пайғамбар, шайхылар туралы», «Әнестен бергі тарихтан» атты дін тарихынан, пайғамбарлар қауымынан, ата тегі шежіресінен мол білімін аңғартатын шығармалары 7-8 буынды жыр үлгісінде өрнектелген.

Ақынның насихат сөздеріне жататын «Тәубе», «Өмірдің баяны», «Жолдас болмас бұл пәни», «Бұ дүниенің мысалы» туындылары өсиет-нақылдық мазмұнмен жазылған өлеңдер. Аталған шығармаларында ақын бұл дүниедегі қозғалыстардың, қасиеттердің бәріне де мұсылмандық-ағартушылық танымымен баға береді.

Ақынның насихат өлеңдеріндегі дидактикалық-ғибраттық ақыл-кеңестердің арнасында көптеген гуманистік мұраттар жырланады. Ол пәни мен бақи аралығындағы тіршілік кезеңін мағыналы, адами қалыптан ауытқымай өткізуді уағыздайды.

Менің айтқан өсиетім:
Қарсы болмаң заманға,
Әуес болмаң арамға
Жолдас болмаң жаманға, -

деп, заман сырын пайымдаған ойлы жырлары өзіндік мақам құраған.

Халық ақындарының діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларындағы имандылық, шарифат мәселелерінің жырлану бағыты турасында ғалым Т.Тебегенов: «Мұсылмандық парыздарды орындауға шақыратын үгіттік-насихат өлеңдерінде фәнилік және бақилық дүние жалғастығына қатысты адамгершілік-имандылық тәрбиесіне байланысты уағыздар жырланады» [6,87] деп ой түйіндеген болатын.

Ұзақбайдың бұл туындыларын – мұсылман діні туралы тарихи әдеби шығарма деуге болады.

Жалпы ақын шығармаларын шағын мақала көлемінде саралап шектеуге келмейтін, ауқымы мол әдеби мол мұра деуге болады.

Ұзақбай Қазжанұлының бүгінгі күнге жеткен осы әдеби мұралары оның өзіне дейінгі ақындық дәстүрлерден, атап айтқанда ауыз әдебиетінің үлгілерінен, ақын-жыраулар шығармашылығынан, кітаби ақындардың мұраларынан тәлім-тәрбие алып, шығармашылық шеберлігін шыңдаған, өзі өмір сүрген кезеңдегі қоғамда болған өзгерістерге, жаңа өмірдің жаңалықтарына дер кезінде үн қосып, шығармаларында шебер бейнелей білген, барлық туындыларында да көркемдік ізденістерге барып, қазақ әдебиеті тарихына өзіндік қолтаңбасын қалдырған өрелі ақын болғандығын дәлелдейді.

Рухани жаңғыру идеясын жандандырудағы Ұзақбай Қазжанұлы мұрасының маңызы – ақын мұраларындағы ұлтжандылық қасиеттің биіктігі мен ұлттық сананың беріктігін көрсететін идеологиялық мәні зор шығармалары тақырыптық жағынан молдығымен көрінеді. Осы бағытта жасалған іс-шаралардың нәтижелі көрінісін – Ұзақбай Қазжанұлының ұлт игілігіне қызмет етуі тиіс баға жетпес озық ойлы туындыларының жинақталуына, зерттелуіне зерттеушілер тарапынан ақын аманатына адалдық танытылып, ұрпақтар жадына жаңғыртыла зерделенуі деп қабылдаған жөн.

Қазіргі таңда рухани жаңғыру идеясының басты көрсеткіші – ұлттық дәстүрлердің салтанатты көш түзуі мен әдеби-мәдени мұраларымыздың кең көлемде насихатталуына негіз болатындығымен ерекшеленбек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Қабылов Ә.Ұзақбай жырау мұрасы. //Ноғайлы жырлары және Мұрын жырау феномені// (халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы) Ақтау, 2014. -383 б.
- 2.Нұрдәулетова Б.Көне күннің жыр күмбезі. –Алматы: Жазушы. 2007. –496 б.
3. Әуезов М.Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т-17. – Алматы: Жазушы, 1985. –400 б.
4. Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. –Алматы: Мектеп, 1989. –290 б.
- 5.Негимов С.Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. – Алматы: Ғылым, 2013. –380 б.

6. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім. 2001. – 332 б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: АЛАШ МҰРАТЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Қабылов Әділет
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
adilet.kabylov@yu.edu.kz

Арғын Қосай
«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3-курс студенті

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ұлт үшін сіңірген еңбегі мен қалдырған өсиет-өнегесі бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының айнымас қазығы іспетті болуы тиіс. Қазақ елінің ұлттық мүддесін өмірінің мәні, ғұмырлық қызметтерінің басты мақсаты ұстанып, халқының жарқын да баянды болашағы үшін аянбай тер төккен Алаштың аяулы арыстарының есімдері қазақ рухының көгінде жұлдыздай жарқырап көрінеді. Алаш идеясы бастарын біріктірген Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Шоқай, С.Садуақасов, Т.Рысқұлов, Н.Төреқұлов, Қ.Кемеңгеров секілді көптеген саңлақтарымыз қоғамдық және саяси өмірдің әр саласында жанкешті еңбек етіп, сол арқылы ұлттық тәуелсіздігімізге қол жеткізуге қызмет жасағандары бүгінде баршамызға мәлім.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті тығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», – деп көрсетеді [1,156].

Алаш қайраткерлері ұзақ жылдар бойы Ресейдің отары болып келген Қазақ еліне азаттық әперіп, халқымыздың санасын серпілтуге тырысты. Олар жүзеге асырмақ болған алғашқы реформалар, күн тәртібіне қойған мәселелер әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Қазақтың ұлттық мемлекетін құруды басты мақсат еткен олар алдымен халыққа қарапайым азаматтық құқық әперуден бастамақ болды. Бұл жолдағы олардың басты бағдарлық қадамы ағартушылық бағыт болды. Сол бағытта олар еш аянған жоқ, қолдан келген қызметтерін жасап бақты. Алға қойған мақсаттарын ашық айтып, тосқауылдарға тайсалмай қарсы тұрды. Ақыры еркіндік ойды тұсауламақ

болған жойқын күштің құрбаны болды. Бірақ, олардың артында қалдырған өнегелері өшпеді, араға жылдар салып, тәуелсіздік алған елінің ұрпағына асыл аманаттай боп оралды.

Белгілі алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлы: «Алаш құбылысы – сол тұстағы қазақ қоғамының барлық жағын қамтыған салалы, саралы құбылыс. Бұл құбылыс, сондай-ақ қазақ өмірінің өткенін безбендеуге ден қойған, бүгінгісін таразыға салған және болашаққа бағыт айқындаған, тәуелсіздікті ғана мұрат еткен қасиетті құбылыс. Алаш қозғалысы сол тұстағы қазақтың саясат, әдебиет, өнер қайраткерлерін, дінбасыларын, оқымыстыларын, бақуатты азаматтарын, медицина, техника, ауыл шаруашылығы, экономика, заң, әскери салалардағы мамандарын топтастыра отырып, өздері өмір сүрген тарихи-қоғамдық болмысқа реформа жасауды мықтап қолға алған, жігері мен сенімі жеткілікті, бағдарламасы айқын, мақсаты зор қозғалыс болатын», – дейді [2,10].

Алаш қозғалысы мен алаш арыстары туралы тәуелсіздік жылдарында бірқатар зерттеулер жүргізіліп, көптеген еңбектер жарық көрді. Алаш идеясының саясат пен қоғамның барлық саласын жаппай қамтыған өркениет дамуындағы орны анықталып, ол тәуелсіз Қазақстанның идеологиялық тұғыры болуы керектігі айқын көрінуде. Арада бір ғасырдай уақыт өткенде, қазіргі еліміздің даму қарқынын, халқымыздың білімділігі мен бақуат тұрмысын ескерсек, алаш арыстары армандаған жасампаздық мұраттарды бүгінде орындауға мол мүмкіндіктер бар. Өткен ғасырдың басындағы алаш арыстарының халықшылдық, ұлтшылдық мінез-болмысын әрқайсымыз өз болмысымызға етене сіңіре алуымыз керек-ақ.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері ұлттық идеология туралы көп айтылуда. Қазақ зиялылары бұл бағыттағы өз ойларын ортаға салып, ұлттық идеяның басты бағыттарын саралап келеді. Алайда, ұлттық идея қазақстандықтардың ортақ елдік һәм азаматтық қағидасы ретінде әр жүректе берік орныққан сенім, қоғамда мықтап орныққан мемлекеттік идеологияға айналуы үшін әлі де біраз уақыт керек екендігі шындық.

Ең бастысы – әр қазақтың, әрбір қазақстандықтың ел мүддесі жолында еңбек етуі, қазақтың елдік мәселелерін өзінің өмірлік ұстанымы ретінде орнықтыра білуі. Бұл орайда әр қазақстандыққа үлгі боларлық Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мына бір сөздері еске түседі: «Садаған кетейін, айналайын халқым! Сенің мүддең жолында бойда қуат, ойда нәр – бәрін сарп етуге пейілмін, қандай да қасіретке қабырғасы қайысса да, қаймықпай төзе білген, қажырлы да қайсар қазақ халқының алдында мен басымды иемін... Менде қазақтың елдігін, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін нығайтудан басқа мақсат та, арман да жоқ... Осы елдің Президенті ретінде де, осы ұлттың бір перзенті ретінде де дәйім көңілімнің төрінде тұратыны – туған халқым!» [3].

Тәуелсіздікке қол жеткізген халқымыз бұл жарқын таңға өзінің ұлттық болмысымен, ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық құндылықтарын жоғалтпаған қалпында келді. Жаһандану жағдайында сол құндылықтарды

жойып алмай, асылымызды өзгенің жасығына айырбастамай, қайта адамзат баласы ғасырлар бойы жинақтаған әлемдік ақыл-ой мен рухани құндылықтармен жарастықты үйлесіммен байытып, одан әрі заман талабына сай дамыта түсуіміз парыз.

Ұлттық идея – халқымыздың ғасырлар бойы болмысына сіңірген тарихи санасы мен ұлттық құндылықтарына негізделген, еліміздің тәуелсіздігі мен мәңгілігін баянды ету мақсатында кез келген және барлық іс-әрекетте мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан шешуге бағытталған ақыл-ой мен ұстанымдар жүйесі. Ұлттық идея – ұлттық мемлекет орнатудың, оны мынау жаһандану ықпалына төтеп беріп, саяси, экономикалық әлеуметтік өрлеуінің негізі. Кешегі алаш арыстары армандаған еркін елдің өзін-өзі басқаруы, басқа мемлекеттермен тең құқылы қарым-қатынас жасауы, азаматтардың еркіндігі мен құқықтарының қорғалуы, ұлттық қауіпсіздік мәселелері, әлемдік даму үрдісіне ілесуі мен дамуының алғышарттары, бәсекелестікке қабілеттілік талаптары секілді өзекті мәселелердің барлығы да осы ұлттық идеяның негізінде жүзеге асырылуы керек.

Әр халықтың өткен тарихы, ардақ тұтар салт-дәстүрі, көздің қарашығындай сақтайтын асыл идеалдары болады. Ұлтты ұлт ететін де – осындай рухани құндылықтары. Ұлттық идея осындай рухани құндылықтарға табан тірей отырып, тарихи кезеңдер алға қойып отырған талаптарды ескеріп, заманымен бірге дамып отырады. Өміршең идея ғана берік тұғыр болмақ. Ондай тұғырсыз тұрақты даму жоқ, келешекке деген сенім тиянақсыз болмақ. Сондықтан әр халық өзінің болашағына сенімді түрде адымдау үшін ұлттық идеяға берік болып, оған әрқашан адалдықпен қарайды.

Ұлттық идея жастардың бойына өз елі мен халқы туралы мақтаныш сезімін тудырады. Халықтық тамырдан нәр алған ұрпақ қана аталар мен әкелердің ерлік дәстүріне адал болуға үйренеді. Бұл тұрғыда жастар тәрбиесіне қойылар талап жоғары болады.

Тәуелсіз елімізде жастарға білім мен тәрбие беруде оларды отансүйгіштік пен елжандылыққа тәрбиелеуге үлкен көңіл бөлінуде. Мемлекеттік рәміздерді жақсы білу мен терең түсіну, шексіз сыйлаудан бастап, тарихи, әдеби, саяси-әлеуметтік тақырыптардағы түрлі шаралар орта және жоғары оқу орындарында білім мен тәрбиенің құрамдас бөлігі ретінде бүгінгі тәжірибеде орын алып отыр.

Ұлттық идеяны жастардың бойына берік сіңірудің берден-бір жолы – патриоттық тәрбие. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасында бүгінгі қоғамдағы бірқатар мәселелердің оң шешімін табуы жастарға ұлттық-патриоттық тәрбие беруді дұрыс жолға қоюға байланысты екендігі қарастырылған. Онда жастардың бойында өз Отанына деген мақтаныш сезімін дамытудың маңыздылығы атап өтіп, оның негізі Отаны мен халқының мүддесін қорғау жолындағы азаматтық борышты терең сезінуге тәрбиелеуге байланысты екендігі көрсетілген [4].

Ұлттық идеяның негізінде ұлтжандылық сезім жатады, ал оның рухани-материалдық тұғыры ұлттық құндылықтар болуы керек. Ана тілі мен әдебиетін, ұлт тарихы мен салт-дәстүрлерін жақсы меңгеріп, ұлттық ділмен суарылып өскен ұрпақтың бойына ұлттық идея сіңімді болмақ. Өз ұлтының тарихымен мақтана алатын, болашағына сенетін ұрпақ ешкімнен жасқанбай, еркін өседі, ол басқадан жақсылық іздемейді. Сондықтан ана тілі мен гумантиарлық ғылымды оқытудың маңызын естен шығармау абзал.

Әлеуметтік құндылықтар ұлттық сананы қалыптастырудың негізі болғанмен, қоғамның қазіргі даму жағдайында оның барлық салаларында сабақтасып жататын көптеген заманәуи талаптармен толығып отырмақ. Яғни, ұлттық идея тек осы кезге дейін жинақтаған ұлттық құндылықтармен ғана шектелмейді. Заманның алға озуына байланысты, дүние жүзі елдерінің қол жеткізген табыстарынан үйрене, оларды бойға сіңіре отырып, ұлттық құндылықтардың заманәуи қорын молықтырып отыру керек. Ғылым мен техникадағы, әлемдік саясаттағы, әдебиет пен өнердегі жаңа идеялар, үрдістер мен ағымдарға орай, ұлттық дамудың да болашағы айқындалып, оның негізгі ұстанымдары мен қағидаттары қалыпты нормаға айналып, ұлт өкілдерінің өмірлік кредосы ретінде орнығады.

Тәуелсіздік жылдарында елімізде ұлттар татулығы, саяси тұрақтылық, тәуелсіздікті баянды ету, негізгі діндердің еркіндігі, саяси мәселелерді шешудегі диалогтық қатынас, мемлекеттік тілмен қатар басқа да тілдердің еркін дамуы секілді мәселелер басты құндылықтар ретінде орнығуда. Елбасының көптеген идеялары Қазақстан қоғамы дамуының басты қағидаттары болып, ұлттық санаға енуде. Мемлекеттілікті дамытудың барлық шаралары мемлекеттік, ұлттық идеяның негізінде қабылдануы керек деп білеміз.

«Жұлдыз» журналында жарияланған бір сұхбатында белгілі ғалым Ғалым Мутанов былай деген еді: «...Ұлттық идея әлі нақтылану үстінде, ізденіс жалғасуда. Өйткені, жаңа заман, елдің дамуының жаңа міндеттері ұлттық идеяға да өзіндік сипат береді деп ойлаймын. Менің түсінуімше, ұлттық идея «ұлттық біртұтастық», «саяси-әлеуметтік тұрақтылық», «елдің тәуелсіздігінің баяндылығы», «евроазиялық өркениеттілік» сияқты әлеуметтік құндылықтармен қатар, осы идеялар үшін қызмет етуге тиісті және қоғамдық мәнділігі жағынан осылармен қатар тұрған басқа да құндылықтарды біріктіруі керек. Ұлттың дамуы, оның бәсекеге қабілеттілігі тек жаңартпашылықпен – инновациямен, ал инновация адами фактормен тығыз байланыста екеніні білгеніміз жөн», – дейді [5].

Шынында да, қазіргі әлемдік даму қарқыны, жаһандану тасқыны әр нәрсеге ауқымды түрде қарап, алымдылықпен жұмыс жасауды қажет етеді. Мемлекет дамуының барлық мәселелерінде ұлттық идея бізді адастырмай жетелеп, сеніммен алға басатын дұрыс жолды көрсетіп отырады. Бұл жолда алаш арыстарының асыл армандары мен азаттық идеялары қашан да ұлтқа қызмет етудің үлгісін, ұлт ретінде дамудың бағдарын көрсете бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы. Атамұра, 1999. 296 б.
2. Алаш қозғалысы. Құрастырғандар: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет. Алматы, 2008. 324.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеологиялық бірлігінде. Алматы, 1993.
4. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Алматы, 2006.
5. Мұтанов Ғ. Ұлттық идея тек әлеуметтік құндылықтардан құралмайды // Жұлдыз. №8, 2008.

А.КЕКИЛБАЕВ И НАРОДНАЯ СМЕХОВАЯ КУЛЬТУРА

Кабылов Адилет

Кандидат филологических наук,

Ассоциированный профессор,

КГУТИ им. Ш.Есенова, г.Актау қ., Казахстан

adilet.kabylov@yu.edu.kz

Букенбаева Кымбат

Студентка 3-курса

по специальности «Казахский язык и литература»

Сатира и юмор – своеобразный способ показа особого типа эстетических отношений общественной сущности, иного вида выражения художественной мысли, жизненных явлений с исследовательской, оценочной, художественно-языковой точки зрения. Когда юмор выражается в форме пародии, то обычно она становится переоценкой одной из вещей, одного из явлений, он является методом оценки в смешной, шуточной форме определенных сторон жизненной правды, углубляющей во внутреннее значение явления. Своеобразные характеристика и методы сатиры в изображении правды в литературе подчиняются писательской цели. Характеристика слова сатиры различается по таким признакам, как внутренняя подоплека и аллегория либо открытое осуждение, прямое высказывание.

Если юмор вдохновляется эстетическими идеалами социального значения, то он порождает светлый чистый смех, выворачивающий наизнанку одни и закрепляющий другие явления и сущности человека и общества. Художественные комбинации в ряду вдумчивого смеха и весомой критики раскрывают юмористическую красоту, манеру пера мастера. Он использует смех не просто как цель рассмешить читателя, но и как средство познания жизни, что является одной из сторон писательской стихии. В связи

с этим, думаю уместно будет упомянуть мнение известного русского писателя С.Довлатова: «Юмор – не цель, а средство и, более того, – инструмент познания жизни: если ты исследуешь какое-то явление, то найди в нем смешное, и явление раскроется тебе во всей полноте. Ничего общего с желанием развлечь читающую публику все это не имеет» [1].

Национальная традиция смеха, присутствующая в устном народном творчестве, нашла свое дальнейшее развитие и во всех жанрах казахской письменной литературы. И.Эвентов писал: «Сатира – используемая во всех родах особая концепция изображения правды, присущая разным жанрам и образованная в результате деформации структурных элементов лирики, эпоса и драмы» [2,123].

Показавшийся своеобразной сущностью с 60-х гг прошлого столетия смех в казахский литературе наряду с едиными сатирическими произведениями получил распространение в форме насмешк-издевки как иносказательная шутка, критическая сатира идейно-содержательной, художественно-стилистической сущности в серьезной прозой. Эта тенденция с каждым разом получала развитие в новом качестве, соответствуя духовным требованиям времени и эпохи, художественно-эстетической характеристике обновления. Сатира и юмор, ироническое повествование, нашедшие отражение в произведениях представителей казахской художественной прозы Ж.Аймауытова, Б.Майлина, М.Ауэзова, С.Муканова, Г.Мусрепова впоследствии стали постоянно разносторонними формами использоваться в качестве художественного способа в произведениях многих писателей, таких как А.Нурпейсов, Т.Алимкулов, Т.Ахтанов, А.Сулейменов, Т.Нурмагамбетов, А.Кекильбаев, М.Магауин, С.Муратбеков, К.Ыскаков, А.Тарази, О.Сарсенбаев, Д.Исабеков, Е.Домбаев, М.Каназов.

В произведениях народного казахского писателя А.Кекильбаева также присутствует достаточно много элементов сатиры и юмора, иронии и сарказма, которые к тому же выделяются концептуальной энергией, мощью, художественно-эстетического богатства.

Феномен А.Кекильбаева выделяется глубоким анализом сложных проблем жизни с философской точки зрения, в котором удачно переплетается история и современность, рассуждением, в котором предоставляются уроки прошлого, изображенные с своеобразной художественностью. Анализирующий, исследовательский пафос в его произведениях в изображении тайн времени, жизни людей благодаря своеобразному поэтическому узору принимает красивый вид. Писатель не просто показывает голую правды жизни человека, он делает разведку его внутренних механизмов, изображая волшебные тайны добра и зла, устремляет читателя к определению причин их порождения, корней и диапозона развития.

Если говорить, что в рассказах и повестях видного представителя казахской прозы А.Кекильбаева часто встречаются критические осколки мысли, охваченные смехом, элементы сатиры, особенно привычка

юмористического и иронического повествования, то также следует отметить, что в некоторых произведениях писателя преобладают юмористический пафос, иронический взгляд-рассуждение, сатирический яд, правдивый смех без горечи, без печали. Особенно ясно распознается своеобразный стиль Кекильбаева-юмориста в повестях «Бәсеке» («Соперничество»), «Шеткері үй» («Отдаленный дом») и рассказах «Есболай», «Керек адам» («Нужный человек»), «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!»), «Ақырғы аялдама» («Конечная остановка»), «Ауыз» («Рот»). В этих произведениях по-особенному бросаются в глаза символы смеха, которые на разных уровнях художественной организации текста, переходя от одного цвета к другому, то подводят читателя к определенной мысли, то закладывают в нем разное настроение. Необходимо сказать о том, что манера повествования писателя, юмористический колорит в произведении, украшенная иронией мысль с подоплекой, язык, который играючи выразительно сплетает между собой с помощью юмора, иронии смех на лице и печаль в душе, является одним из способов, обращающий наше внимание на особый вид манеры, стиля писателя.

Если говорить о юмористическом таланте А.Кекильбаева, в первую очередь, нам на ум приходят написанные писателем ранее рассказы «Керек адам» («Нужный человек») и «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!»). Эти произведения доказывают нам то, что писатель использует сатиру и юмор как художественный метод, критико-эстетическое средство, доказывает нам то, что писатель нашел особый своеобразный стиль.

Писатель в своих рассказах «Керек адам» («Нужный человек») и «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!») изображает картины правды жизни в шуточно-юмористической форме. Эти произведения посвящены жизни представителей интеллигенции. В обоих рассказах с помощью картины одного момента жизни писатель умело изображает проникшие в общественное сознание и превратившиеся в опухоль симптомы опасной болезни. Изображенная с юмористической мощью общественная правда безупречно охватывает правдивые картины своего времени.

Эти два рассказа не просто имеют общую тему, они еще и являются взаимосвязанными, созвучными произведениями. К тому же они взаимодополняют друг друга по содержанию. Если в рассказе «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!») повествуется о двух молодых людях, учившихся вместе в институте и случайно встретившихся через 17 лет на станции, мимо которой они проезжали на поездах в разных направлениях и за короткое время обменявшихся историями своих жизней, то в рассказе «Керек адам» («Нужный человек») такие же два однокурсника встречаются в Алматы, приехавший из аула молодой человек побывал в гостях у городского друга, в небольшой среде людей, которые называют себя представителями интеллигенции. В обоих рассказах через мгновенные картины и внутренние конфликты мыслей посредством действий и рефлексии персонажей

нескольких минут или нескольких часов раскрывается их внутренняя психология, кругозор мышления, привычки и характер.

Значит, можно назвать эти два произведения изображением одной темы в двух разных ракурсах. То есть если «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!») – лицевая, то «Керек адам» («Нужный человек») – ее изнаночная сторона. Мы так говорим, потому что наблюдаем в рассказе «Міне, керемет!» («Вот, прекрасно!») одну из таких сторон характера человека, как внутреннее соперничество, своеобразная форма внешней зависти. А в рассказе «Керек адам» («Нужный человек») раскрывается внутренний механизм подобных ситуаций, с помощью внутренней иронии в перемешку с шутками, юмором разобличаются некоторые противоречивые явления и «жизнь» городской среды, называющей себя интеллигенцией. В этом произведении можно четко увидеть подхалимство во взаимоотношениях, очковтирательство в характере, имитацию в работе и в быту.

С художественной наблюдательностью изображает автор внутренние нюансы человеческой слабости, где единомыслие заменяется ревностью, а доброжелательность – завистью. Взяв в определенной неожиданной ситуации такие часто встречающиеся в жизни и до боли знакомые простейшие случаи, автор особым способом разоблачает своеобразным настроением заставляющую нас смеяться природу человека. Абсурдно-комический мир произведения тепло воспринимается благодаря своеобразному художественному ритму, легкой иронии. Приукрашенный и художественный язык автора, удачные картины, дающие представление своей правдивостью, мастерство умело передавать с помощью небольшого количества слов внутреннюю сущность человека и внешние условия поражают читателя. Через раскрытие внутренних мыслей персонажей автор переплетает между собой социальную оценку и психологический анализ и такой анализ сталкиваясь с описаниями повествования автора, рассуждения персонажа, восприятия читателя находят одно сложное решение.

Метод иронического повествования – это особое стилистическое применение, стабильно участвующее на уровне социально-психологического анализа и критической оценки эпической широкой мощи в авторском стиле написания. Такие применения, особенно в изображении казахского национального характера, казахской национальной натуры широко используются в картинах, охватывающих смешные поступки, насмешку недостатков. Даже если автор хоть иногда не акцентирует специально внимания на общих для большинства проблемах, он слегка касается, попутно задевает их при описании конкретных событий, сцен, характеров.

В повести А.Кекильбаева «Бәсеке» («Соперничество») в привычном повествовании лежит светлый, лучистый смех и рассудительная ирония. Взяв за основу сюжета реалистического художественного произведения присущую казахским легендам и сказкам фабулу, писатель выразительно изображает, привычные для казахского быта события в конкретных ситуациях, таким образом, выдвигая вперед социальную проблему

современности, близкую мотивам своего времени. Это закрепляется мнением ученого А.Исмаковой, глубоко исследовавшей одну из сторон стилистического почерка писателя: «А.Кекилбаев обладает собственным стилем и отразил в повести «Состизание» то, что важно было для духовной ситуации эпохи 60-х годов. Сказочная фабула о том, как бай Балпан выдал свою дочь замуж, для писателя лишь изобразительный материал, который он подчиняет логике волнующих его социально-нравственных проблем современности» [3, 312].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Довлатов С. Записные книжки. СПб., 1994.
2. Эвентов И. Остроумие схватывает противоречие... (О некоторых вопросах теории сатиры). // Вопросы литературы, 1973, №6.
3. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. Алматы. Ғылым, 1998.
4. Ковтун Е.Н. Художественный вымысел в литературе XX века. М., Высшая школа, 2008.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛПБИІ ТУРАЛЫ

Қабылов Әділет

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор,

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан

adilet.kabylov@yu.edu.kz

Құлжан Бақытгүл

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3-курс студенті

Ұлттық руханияттың мәселелеріне Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы халыққа Жолдауларында ұдайы назар аударылып келеді. Елбасының «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы мен «100 нақты қадам» стратегиясының өзегінде де осындай ұлттық құндылықтарды ұлықтау мен мемлекеттік сананы қалыптастырудың маңызды мәселелері қамтылғаны белгілі.

Мемлекет басшысы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында барша қазақстандықтарға «мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа бірге қадам басуды, бұқаралық сананы өзгертуді» ұсынды. Президенттің бұл мақаласын барша қазақстандықтар, ең алдымен жастар тікелей үндеу ретінде қабылдап, халық тарапынан қызу қолдау табуда.

Президент өз мақаласында қоғамдық сананы жаңғыртудың алты бағытын айқындап көрсетті. «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан

нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деп Елбасының өзі айтқандай, бәсекеге қабілеттілік, прагматизм және реализм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы секілді негізгі бағыттардың қай-қайсысы да ұлттың рухани кемелденуінің, ұлттық сананың жаңғыруының кепілі бомақ. Рухани жаңғырудың бағыттарын айқындай отырып, Президент ХХІ ғасырдағы қазақстандықтардың бейнесі туралы өзінің көзқарастарын тұжырымдап берді.

Елбасымыз: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1], – деп атап өткендей, рухани жаңғырудың негізі – ана тіліміз, ұлттық тарихымыз бен салт-дәстүр, жөн-жоралғыларымызға құрметтен, халықтық қасиеттерімізді көздің қарашығындай сақтап, келер ұрпаққа лайықты табыстаудан басталмақшы.

Елбасымыздың рухани жаңғыру саласындағы алға қойып отырған міндеттердің бірі – латын әліпбиіне көшу мәселесі. Әліпби – ұлттық жазудың негізі, ана тілінің терең табиғатын, ұлттық ерекшелік пен дыбысталу заңдылықтарын сақтап, тілдің дамуын жетілдіре түсетін маңызды құрал, ұлттық бірегейліктің пәрменді құрауышы. Тіл арқылы халықтың сан ғасырлық тарихы, ой-санасы, салт-дәстүрі, менталитеті жинақталып, сақталып, келер ұрпаққа жететінін ескерсек, тіл мен жазудың етене бірлігі ұлттық дамудың аса маңызды көрсеткіші болатыны түсінікті. Айналасы бір ғасырға жетпейтін уақыт аралығында араб, латын және кирилл әліпбиін пайдаланып, жазу тарихы әлденеше рет өзгерістерге ұшыраған қазақ халқы мұның зардаптарын көріп келді.

ХХ ғасырдың 20-30 жылдары Кеңес үкіметі латын графикасына көшу туралы мәселе көтерді. Қазақ жазуына жаңа әліпби қолдануда қазақ тіл білімінің қос білгірі А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов екі түрлі ұстанымда болды. А.Байтұрсынұлы араб графикасында қалуды дұрыс деп санаса, Қ.Жұбанов қазақ жазуына латын графикасын қабылдауды қолдады. Латын әліпбиі 1929 жылы енгізіліп, 1940 жылы кириллицаға ауыстырылды.

Кирилицаға ауысқаннан кейінгі сексен жылда қазақтың табиғи тілінің үлкен өзгерістерге ұшырағаны ғалымдар тарапынан жиі айтылуда. Бұл орайда, әсіресе, орыс тілінің ықпалы ұлт тілінің табиғатына кері әсерін тигізіп келгені жасырын емес. Кеңестік империялық саясат кіші ұлттарды ассимиляциялау мақсатында ұлт тілінің табиғи заңдылықтарын ескермей, кирилл нұсқасындағы қазақ әліпбиін ендіруі нәтижесінде ауызекі сөзде қолданылмайтын көптеген кірме әріптерді (в, я, х, ф, ч, щ, ю, ц, ъ, ь) енгізді. Оның ережелері жасалып, құлағымызға құйылып, санамызға сіңіріліп, ә, ө, ү, ұ, қ, і, ң, ғ секілді қазақы дыбыстарымыздың дыбысталуына сәйкес жазылу

заңдылықтары ескеріле бермеді. Ал и және у дыбыстарының жазылуындағы бірегейліктің болмауы көптеген даулы пікірлер тудырып келеді.

Осындай жағдайлар Кеңес елінде тұратын түркі халықтарының бастарын біріктірмеу мақсатында жасалғаны белгілі. Орыстандыру саясатының салдарынан қазақтың тарихына, салт-дәстүріне орыстардың көзімен қарайтын деңгейге жеттік. Қазақтарды өзінің «сауатсыздығымен» ұялтып, арабшаға жетік қазақтарды сауаттылардың қатарына қоспай, «Қазан төңкерісіне дейін қазақтардың 2-ақ пайызы сауатты болды» деген жалған көзқарасты қалыптастырды. Сөйтіп, «ұлы орыс халқының арқасында сауатымызды ашып, адам болдық» дегенге құдайдай сеніп келдік.

Осыдан бір ғасырдай бұрын А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Жұбанов секілді арыстарымыздың ұлттық тілімізді сақтау жайындағы ғылыми негізделген тұжырымдарын бүгінгі күн тұрғысынан жүзеге асырып, рухани жаңғыруымызға енді ғана мүмкіндік туып отыр. Сондықтан, Елбасымыздың рухани жаңғыруымыздың басты бір көрсеткіші ретінде латын әліпбиіне көшуді атап көрсетуі – дер кезінде көтерілген, кезек күттірмейтін өзекті мәселе деп білеміз. Демек, латын жазуына көшудің қазақ халқының ұлттық кодына қатысты қарастырылуы заңды болмақ.

Латын әліпбиіне көшу мәселесі сонау тәуелсіздікке қолымыз жеткен 1991 жылдан бастап көтеріліп, ол туралы әр кезде зиялы қауым өкілдері үн қосып келеді. Елбасымыз Н.Назарбаев 2007 жылы Қазақстан Халқы Ассамблеясының XII сессиясында латын графикасына көшуді түбегейлі зерттеуді тапсырған болатын. Одан бергі кезеңде Түркияның, латын жазуына кейінірек көшкен өзбек, азербайжан, түрікмен бауырларымыздың тәжірибелерін зерттеу ісі жүргізіліп келеді.

Егер латын графикасына көшудің кейбір артықшылықтарын саралап байыптайтын болсақ, мынадай мәселелерді ең алдымен айтуға болады.:

- Орыс тілінің рухани ықпалынан босап, мемлекеттік тіліміздің ақпараттық нарықта басымдыққа ие болуы;
- Заманәуи ақпараттық технологияларға ілесу арқылы халықаралық аренаға шығу;
- Түркі әлемімен етене жақындасу;
- Ғылым тілі мен ұлттық терминологияны дамыту мүмкіндіктері;
- Қазақ тілінің табиғи заңдылықтарын сақтай отырып, ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша тілдің мейлінше сәйкестігіне қол жеткізетін бірегей Ереже жасақтау.

Үлкен сапардың алғашқы қадамнан басталатын секілді, көп болып, тізе қосып іске кіріссек, алынбайтын асу жоқ. Бұл орайда Алаш арыстарының бірі Х.Досмұхамедұлының осыдан бір ғасыр бұрын айтқан мына бір сөзін еске сала кетелік: «Осы заманғы ғылым – Европа ғылымы, барлық Европа ғылымында қолданылатын тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі – жұртқа ортақ ғылым тілі болып саналады. Ғылым атаулы латынша айтса, француз да, неміс те, жапон да, ағылшын да түсінеді. Латын тілі, латын сөзі бізге жат

болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп, қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды» [2,83].

Елбасымыздың латын негізді жаңа қазақ жазуына көшу туралы бастамасынан кейін көптеген ғалымдар мен зерттеушілер өзіндік ізденіспен жаңа әліпбидің түрлі нұсқаларын ұсынғаны белгілі. Солардың ішінде өзіміздің жерлесіміз, белгілі математик ұстаз Қуантқан Рзаұлы Вановтың жобасы туралы айта кетуіміз керек [3]. Назар аударарлық бұл жобаның кейбір тұжырымдарының бастапқы кезде тосын көрінетіні рас. Бірақ тереңірек бойлап қарасақ, автордың дәлелдері орнықты, қисындары көңілге қонымды. Өйткені автор бұл жобаны ғылыми тұрғыдан зерделеп, жан-жақты қарастыру нәтижесінде ұсынып отыр.

Латын жазуын қабылдаудағы басты мәселе – жазудың принципін анықтап алу. Латын тілінде жоқ дыбыстарды таңбалаудың диакритикалы, апострофты және қосарлы әріптермен таңбалау түрлері бар екендігі белгілі. Бұлардың қас-қайсысы да жазуға жарамды болғанымен, өзіндік қиындықтары (шұбалаңқылығы, көріксіздігі, жазудағы қиындығы т.б.) бар. Бұл орайда «Әр дыбыс бір таңбамен таңбалануы тиіс» деген принцип дұрыс болғанымен, оны шешудің жолдары ғалымдарымызды тұйыққа тіреп отырғаны аян. Міне, осы қиындықты шешуде Қуантқан Рзаұлы дүние жүзіне кеңінен таралған «Халықаралық фонетикалық әліпбидің» таңбаларын пайдалануды ұсынуы – жаңалық әрі тапқырлық!

Бір қарағанда, бұл әліпбидегі кейбір әріптердің көзге тосындау көрінгенімен, егер қолданысқа енгізілсе, көз де үйреніп, қол да жаттығып кетері хақ. Автордың пайымдағанындай, мұнда «адам сөйлегенде кездесетін кез келген дыбысқа тағайындалған таңбаның бәрі» болғандықтан, соның ішінен керегін (лайықтысын) таңдап алып, өз әліпбиімізге пайдалансақ, несі айып! Ең бастысы – бұл әліпбидің тіліміздің табиғатына сай келіп, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін белгілей алуында.

Жоба авторының и және у дыбыстарын жазу ережесі туралы ұсыныстары да көңіл аударарлық. Мұндай дыбыстары бар сөздерді екі түрде (буынға бөлінбесе бір түрде, ал буынға бөлінсе – екінші түрде) жазу – ойланатын жағдай. Бұл жөнінде мамандардың кеңес-ұсыныстары керек-ақ.

Жобада айтылған фонетикалық әліпбидің артықшылықтарының да өзіндік қисыны бар: фонетикалық таңбаларды кез келген адам интернеттен естіп, үйренуге болатындығы, барлық халыққа ортақтығы, ағылшын тілін үйренуді де жеңілдететіні т.б. Пернетақтаның жаңа нұсқасы туралы ұсыныстар да жаңа әліпбидің ерекшеліктерінен туындап отырғаны түсінікті.

Аталмыш жобаны дайындауда автор қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарын сақтауды басты назарға алумен қатар, мәселенің графикалық-дизайндық, халықаралық-интеграциялық, экономикалық, техникалық жақтарын да барынша ескеруге тырысқан. Қысқасы, латын жазуы негізіндегі қазақ әліпбиінің Қ.Ванов ұсынған нұсқасы – зиялы қауым мен жалпы көпшілік назар аударуға тиіс, тілші ғалымдарымыздың

талқылауынан өтіп, жаңа әліпби түзуде қаперге алынуға тұратын құнды жоба деп білеміз.

Латын жазуына көшу туралы Елбасымыз жарлыққа қол қойған кезден бері оған бірнеше рет өзгеріс енгізіліп, әліпбидің жобасы нақтылана түсуде. Бірақ мұні да ақырғы нұсқа деп қабылдауға ерте секілді, әлі де бірлі-жарым өзгерістер енгізілетін шығар деп ойлаймыз. Мұнан кейінгі маңызды шаруа – емле ережелерін жасақтау, терминология т.б. мәселелер кезек күтіп тұр. Бұл шаруаға ең әуелі тілші ғалымдарымыз асқан жауапкершілікпен қарап және жалпы жұртшылық тарапынан қолдау тауып, бірегей жоба жасақтап шықсақ – нұр үстіне нұр! Одан кейін оқып-үйрету, ендіру шараларын бірізділікпен жүйелі жүргізу өз шешімін табатын болады. Жаңа әліпбидің соңғы нұсқасы мен емле ережелерінің дайындалып, нақты іске көшетін кездің де жақын екеніне сенеміз.

Қорыта айтқанда, латын әліпбиіне ауысу арқылы ана тілімізді дамытудың келешекке деген бағдарын айқындасақ, бұл туған тілімізді мемлекеттік тұғырына қондырудың жарқын бір белесі болады деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 7 сәуір, 2017 ж.
2. Х.Досмұхамедов.Таңдамалы. – Алматы: Мектеп. 1998.
- Ванов Қ. Латын әліпбиі туралы ой // Ана тілі. 15 маусым, 2017.

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдразакова Руза Жагигеровна

Қазақ тілі мен әдебиетінің екінші санаттағы оқытушысы

Түркістан индустриалды педагогикалық колледжі,

Түркістан қ., Қазақстан

Әдеби аударма – аударматанудағы ең бір күрделі де күрмеулі сала. Көркем аудармада шығармашылық белгі-сипаттарының лингвистикалық және мәдениеттанушылық қырлары аударманың өзге түрлеріне қарағанда айрықша бедерленіп көрінеді. Ал поэзия аудармасында тәржімешіге мәтінді өзінше пайымдау, бажайлау тұрғысынан бөлекше жауапкершілік жүктелетіндіктен, аудармашыдан лингвистика мен аударма теориясы саласында жеткілікті дайындықпен қатар, әдебиетшілік, мәдениеттанушылық, стилистік дарын да талап етіледі.

Бүгінгі таңда аударма қазақ тіліне әлем әдебиетінің ең шоқтықты шығармаларын төгілте түсіру арқылы мемлекеттік тіліміздің мәртебесін асыруға ықпал жасай алады. Қазақ поэзия аудармасының мұндай кемелдікке келу кезеңдерін теориялық тұрғыдан тұжырымдай талдау оның келешектегі көркемдік көкжиегін кеңейту жолдарын қарастыруға септесетін болады.

«Тарихи қысқа мерзімде қазақ әдебиеті өзінің озық үлгілері арқылы Еуропа классикалық әдебиетінің өресіне жетті» [1]. Бұл істе әдеби аударманың өзіндік орны бар. Фольклор, ауызша әдебиет дәстүрі қаншама бай дегенмен, роман сияқты күрделі жанрлардың жалғыз ғана арқауына айнала алмас еді. «Аударманың сапасы сол елдегі төл әдебиеттің сапасына сай келеді. Көш бастайтын төл әдебиеттің соңына еріп, аударма әдебиеті жедел жүреді. Кейде аударма әдебиет те төл әдебиеттің өсіп-өркендеуіне көмек беріп отырады» [2]. Нақты мысал атасақ, орыс әдебиетіне де көптеген жанрлар аударма арқылы ауысқанын айта аламыз. Жуковскийдің Шиллерден жасаған аудармалары болмағанда орыс тарихи балладасы қашан дүниеге келері белгісіз еді. Орыста көпке дейін роман болмағаны мәлім. Кейін романдарды аудару, басқасын былай қойғанда, тілді байытатынына жұрттың бәрінің де көзі жеткен. Мысалы, В.Тредиаковский қазір о баста орыста болмаған-ау деп шамалау ойымызға да келмейтін біраз сөзді (*бесполезность, беспристрастность, благодарность, независимость, снисходительность, сущность, цельность* т.б.) алдымен аударма кітаптарында қолданған, солардың көбі кәдімгі калька әдісімен жасалған. Сөйтіп, біздің «тәуелсіздік» деген сөзіміздің арғы тегі де тәржімеден тараған болып шығады.

Аударма - өмір танытатын, білім тарататын, тәрбие беретін құрал ғана емес, ол сонымен бірге халық пен халықты қауыштырады. Бейнелі сөзбен айтсақ, аудармашы - халық пен халықты таныстырып, достастыратын дәнекер. Аудару принципі мен аударманың дәлме-дәлдігі туралы ұғым заманалар озған сайын өзгеріп отырады. Мысалы, орта ғасырларда әріпшілдік, сіреспе аударма басым болса, бертін келе, жаңғыру дәуірінде, XVII-XVIII ғасырларда «еркін» аударма етек алды. Одан соң әдебиет әлемінде балама аударма пайда болды. Шынайы шығармашылыққа еркіндік керек. Дегенмен, тіл аяғынан тұсауын алған ат емес, құйғытып шаба жөнелмейді. Тіл морфологиялық, орфографиялық, синтаксистік ережелерге бағынады. Аударма - қиын мәселе. Аудармаға қойылатын талап пен талғам да зор. Балама аударма - көріксіз көшірме емес, түпнұсқаның эмоциялық жеке эстетикалық ерекшеліктерін екінші тілде түгел мүсіндеу. Мұның үлгілерін біз қазақ поэзиясында алдымен Абайдан табамыз. Ұлы ақын аударған Пушкин, Лермонтов, Крыловтардың ғибратты шығармаларының төл туындымыздай халқымыздың көкейіне қонып, зердесіне ұялауы, аударма өнерінің күдірет-күшін танытуы. Абай өзі қазақша сөйлеткісі келген шығарманың қан тамырын дәл басып, жүрек тынысын дәрігерше тыңдап, мүлтіксіз сезді. М. Ю.Лермонтовтан аударған Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңін алайық:

«Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...

Подожди немного,

Отдохнешь и ты». Абай осы нұсқадан аударған. Абайдың аудармашы ретіндегі сезімталдығына қайран қалмасқа болмайды. Орыс өлеңі арқылы неміс өлеңінің тіршілік-тынысын тап басуы қандай ғажап! Лермонтов: «Қараңғы түнде тау шыңдары ұйықтайды» десе, Абай «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап» деп қазақшалайды. Сөйтіп, Гетенің өзіндегі «покоится» дегеніне бір табан жақындай түседі. Абай әуелі тауды қалғытады да, содан кейін барып, балбыратын ұйқыға батырады. Өлең оқыған адамды тыныштыққа белеп, маужырат-қалғандай болады.

Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап

Даланы жым-жырт делсал ғып,

Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жолдағы,

Сілкіне алмас жапырақ.

Тыншығарсың сендағы,

Сабыр қылсаң азырақ.

Ғажап, кем-кетіксіз сомдап соғылған тұтас көркемдік! Өзге тіл табиғатын, тынысын тарылтпай, езінің рухы мен тіршілігін өшіріп алмай, мағынасын бәсеңдетпей, өз ана тілінің табиғатына аялап әкелу - көркем аударма деп аталады.

Көркем аударма – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы екендігі анық. Қазіргі уақытта көркем аударманы зерттеу ісі біршама болса жолға қойылған. Аудармашылар еңбегімен танысу оқырмандар тарапынан да қызығушылық танытуда. Қазақстандағы орыс тілді ақындар мен жазушылардың аударма еңбектері туралы да біраз зерттеулер жүргізіліп келеді. Солардың бірі - Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Махамбет Өтемісов атындағы сыйлықтың лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ақын, сценарийші, кинорежиссер Бақыт Ғафуұлы Қайырбеков. Оның "Осенний диалог", "Глаголь жить ", "За живою водой" ,"Менің үйім", "За решеткой строк", "Дневник","Биография алмаатинца" т.б. кітаптары шыққан. Б.Қайырбеков алғашқы жасаған аудармасы туралы былай деген болатын: «Знакомиться с его творчеством я стал позже. В Литературном институте перевел на русский язык его рассказ и стихи. Переводчиком я был еще неопытным, что-то добавил от себя, чтобы было красиво. На защите диплома вдруг со страхом заметил, что отец сидит в зале. Ничего мне не сказав, приехал в Москву. Я читал свои стихи, а председатель комиссии мне говорит: «У вас замечательные переводы, представьте, пожалуйста...». Я стал читать, а сам думаю, что отец скажет, когда услышит мои добавки? Защитился с отличием. Отец повел меня в ресторан, где бывал Пушкин. И говорит: «Я не верил, что ты станешь поэтом, но сегодня меня в этом убедили твои оппоненты»[3]. Яғни, аудармасының алғашқы сыншысы қазақ халқының талантты ақыны Ғ.Қайырбековтің өзі болған. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Б.Қайырбеков орыс тіліне Асан қайғы, Бұхар

жырау, Ақтамберді жырау, А Құнанбайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Т.Молдағалиев, Ғ.Қайырбеков, А.Жұмағалиев, М.Мақатаев, О.Асқар, Е.Раушанов, Қ. Салғарин, С. Мұратбеков, А. Сейдімбеков, Ә. Әлпейісов, Т. Жұртбаев т.б. шығармаларын аударған. Ол тікелей қазақ тілінен аудармалар жасайды. Алғаш рет жылы 1972 жылы С.Мұратбековтің әңгімесін аударған. Аударма сол жылы "Простор" журналында жарияланған. Одан кейін Ғ.Қайырбековтің "Кілт" атты әңгімесін аударған. Ол поэзиялық шығармаларды аударуды 1974 жылдан бастаған. «Простор» журналында А.Жұмағалиев, Т.Молдағалиев, Ә.Ахметовтің өлеңдерінің орыс тіліндегі аудармалары шығады. Сол жылдардан бастап Б.Қайырбеков аудармашылық еңбекпен айналысып келеді. Өзінің айтуынша аударматанудағы ең ірі табыстарының бірі ретінде Ш.Құдайбердіұлының «Шежіресін» аударуым деп есептейді. Оны орыс тілінде «Родословная тюрков, казахов и киргизов. Династии ханов» деп берген. Б.Қайырбеков аударма жасау кезінде ең қиыны XV-XVIII ғғ.жыраулар поэзиясын болды деп айтады. Себебі, жыраулар шығармасында көнерген сөздер өте көп, оны орыс тілді оқырмандарға түсінікті аудару мақсатында мен сілтемелерді жиі қолдандым дейді.

Демек аударматану ғылымында қазақ шығармаларын өзге тілге тәржімалауға байланысты бірталай мәселелер зерттеуді қажет етіп отыр. Тәржімаланған жыраулар поэзиясын таразыласақ, оның өз деңгейінде еместігін айқындаймыз. Оның себептері көп. Негізгі себептерінің бірі – жалпы қай тілде болса да аударма өнеріне айтарлықтай мән берілмегенімен, оны талдау, саралау жағы жетіспейді. Аударылған дүниелерді жүйелеу, жоспарлау, жарыққа шығару ісінде де қиындықтар жетіп жатыр. Өйткені көркем аударма принциптері туралы тағылым аларлық теориялық тұжырымдар да аз. Қай шығарманың болсын түпнұсқадан аударылғаны жөн. Бұл аударма өнерінің негізгі қағидасы, аударма саласы сыншыларының айтуынша, аудармашы шығарманы түпнұсқадан аударғанның өзінде көркемдік қасиетінің 80 пайызын ғана сақтай алады екен. Ал енді екінші тілге аударылған шығарманы алып, үшінші тілге тілге аударсақ оның не қасиеті қалады. Жыраулар поэзиясын танып болдық па, оларды басқа жұртқа таныстыра алдық па дегенде, ойға алдымен оралатын сауал – орыс тіліне аударылу деңгейі қалай, сол аудармалардың сапасы көңіл толарлық па деген сауалдар. Өйткені қырғыз, өзбек сияқты жақын тілдер болмаса, басқа тілдерге және шет тілдерге қазақ поэзиясы орыс тілі арқылы аударылып келе жатқаны белгілі. Ал оларды оқитындар орыстар ғана емес, орыс тілін білетін басқа халықтардың да өкілдері десек, мұндай оқырмандар аса көп екені түсінікті ғой. Олай болса мәселенің маңызды екенін арнайы дәлелдеп жату қажет те емес.

Қазақ тілін білмейтін аудармашылардың тәржімалап келгені және солардың өздері де көбінесе атүсті, асығыс аударатыны, шығарманы өз қалауынша бөліп, не тигенін алып, өзінше аударып келгені – осының өзі-ақ біраз жайды аңғартады. Аударма зерттеушісі Қ.Жаңабаев өзінің зерттеу еңбегінде анықтап айтқан болатын. «Қазақ әдебиеті үлгілерін орыс тіліне

аударудағы ең басты кемістік – түпнұсқаның жайдақталып кетуінде. Жайдақтап аударушы қашан да өз ісіне жауапсыз қарайды, түпнұсқаның бар көркін сақтауға тырыспайды. Қиналып жатпай жекелеген үзінділердің жалпы мағынасын ғана сақтап, өз қалауынша төтелеп тарта береді. Бұл әдіс – ең алдымен тілі нәрлі, өзіндік қолтаңбасы бар көрнекті жазушылардың шығармаларының жұты» [4]. Орыс аудармашыларының қазақ шығармаларын аудару барысында түсінбеген жерлерін ойланбастан-ақ тастап кету, өзінше өңдеу, тіпті абзацтарын алып тастау жиі кездесетінін орыс тіліне аударылған классиктеріміздің шығармаларын талдау барысында көз жеткіземіз. Қазақ халқының тарихын, тұрмыс-салтын, мінез-құлық ерекшеліктерін жақсы білмеген адамның өзінің тіл өнерін жете меңгерген сөз зергерлерінің шығармаларын орыс тіліне бар бояу, бар нақыш, көркін сақтай отыра аударып шығуы екіталай. Бұл туралы белгілі ғалым-аудармашы С.Талжанов былай дейді: «Орыс достарымыз қазақшадан орысшаға аударғанда өзінің стиліне жақын, өмірін, творчестволық еңбегін жете ұғатын авторларды таңдап алса екен» [5,121 б.] деп, орыс тіліне аударылған шығармаларға талғаммен қарауға назар аудартады. Орыс тілі ұлт тілдері арасында дәнекер тіл болғандықтан. Сол арқылы шығармалар өзге тілдерге аударылатыны белгілі. Осы орайда Қазтуған жыраудың өзі туралы жырлаған өлеңінің аудармасына мән берсек:

Қазақша:

Алаң да алаң, алаң жұрт
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт [6, 29 б.].

Орысша:

Сколько привольной земли здесь!
Белые юрты стоят здесь!
Отец Суюниш, женихом здесь ездил,
И мать, Бозтуған, его встретила здесь.
И я, Казтуған, родился здесь.
Мне пуповину перерезали здесь [6,17 б.].

Аудармашы П.Косенко мағыналық тұрғыдан дәлме дәл аударған десек болады. Аудармада «ақала ордам» деген тіркестің қазақтың өзіне тән қазақ үйінің тікелей баламасы «юрта» сөзімен алмастыруы аудармашының тапқырлығын танытады. Аударма тұжырымды, аудармашы өз мақсатына жеткен. Аудармашыны автор шығармасын көшіруші емес, оны қайта жасап шығушы ретінде тануымызға болады. Аудармашы автордың дербес шығармашылық стиліне терең ене білген. Болгарлық аударма зерттеушісі Анна Лилова «Ең жақсы аударма – түпнұсқа стилін сақтай білу. Аударма тілі

түпнұсқа мәтінінің тілімен сәйкестікті талап етеді. Көркем аударманың образдық бірлігін, эмоционалдық-бейнелі, рухани мазмұндық түрін дәл жеткізу жоғарғы дәрежедегі көркем аудармаға тән сипат» [7,17].

Төл шығарма мен аударма тілін салыстырып қарасақ, біраз нәрсені аңғарамыз. Сонда аударма тілі мен төл шығарманың тілінде көп жағдайларда айырмашылық барын көреміз. Төл шығарманың тілі неғұрлым жатық, қазақ тілінің заңдарына сәйкес, ұғымды келсе, аударманың сөйлемдері байланыссыз, сөздері бір-біріне қабыспай, оқуға ауыр болып келеді де, аударма екені бесенеден белгілі болып тұрады. Асан қайғының бір өлеңін мысалға алайық:

Қазақша:

Қыр қадірін не білсін?

Қырда жүрген дуадақ.

Су қадірін не білсін?

Ауылдағы жамандар .

Ер қадырын не білсін?

Көшсе қона білмеген,

Қонса көше білмеген,

Ақылына көнбеген

Жұрт қадірін не білсін? [6, 26 б.]

Орысшаға аударылғанда өзінің мағынасын жоймаған. Мұнда аудармашының сөздік қорының аздығын былай байқауға болады. Біріншіден, қазақ тілінен аударғанда, орыс тілі мен қазақ тілінің өздеріне тән ерекшеліктерін, заңдарын кейбір сөз тіркестерінің әр ұлттың өзіне сәйкес қалыптасу түрлерін ескермей, біріне-бірін ықтиярсыз бағындыруға тырысқан, яғни дәл аударма алмаған. Дәл аудару дегенді мағына жағынан дәл аудару деп ұғынып, осы тұрғыда қолдануымыз керек. Мысалы, «ақ», «қара», «келді» деген сөздерді дәлме-дәл аударуға болады. Ал енді жай ғана «*Озерный гусь о степном разнотравье что может знать*» деп аудару «дәл аударма» еместігін бірден байқатады. Алқап туралы емес, қырдағы жағдайды толық жеткізе алмаған. Әрине, осылардың бәрін істегенде, шығармадағы аудармашының өзінен ешқандай із қалмауы, яғни оның тек өзіне тән творчестволық даралығы сезілмеуі мүмкін емес.

Түйіндей айтсақ, жыраулық поэзия аудармасында ең алдымен көзделетіні -сөз, содан кейін поэтикалық мазмұн. Жыраулық поэзия аудармашысы сөздің мән-мағынасын, дыбысталуын, образдылықты, синтаксистік және стилистикалық құрылымын (элементтерін) дұрыс жүйелеп, саралай білуі арқылы түпнұсқаның көркемдігіне, ырғақтық-әуездік сөз үйлесімділігіне, мағыналық толық қуатына жеткізуге ұмтылады. Нағыз классикалық өлең дәрежесіне жеткізу - аудармашы талантының шыңы.

«Со всей определенностью сказанное относится к многогранному творчеству незападного и не мейнстримовского (пост-) советского интеллектуала, свободного от культурных стереотипов, мимикрирующих моделей, медиаобразов, от ощущений колониальной ментальности и

пребывания на обочине мировой культуры, – поэта, переводчика, исследователя-ученого, режиссера – Бахыта Каирбекова. Его переводы – это точность, максимальное следование заложенному в оригинале; отсюда их ценность», - деп филология ғылымдарының докторы, профессор Ұ.Бақтыгереева Б.Қайырбековтің аудармашылық еңбегіне жоғары баға берген [8]. Аудармашы, ҚР Журналистер одағының мүшесі Б.Қайырбеков аударма туралы мынандай пікірде болған: «О художественном переводе» подчеркивает: «личность переводчика, ее нравственная и художественная позиция должна быть на одной жизненной оси с личностью переводимого автора» [9, 341 б.].

2010 жылы «Далекіе и близкіе» атты кітабы шығады. Осы кітапты сыншылар жоғары бағалаған. Мәселен: «Автор – человек поразительной скромности. Он не считает себя талантливым поэтом, переводчиком, кинорежиссером. «Якобы поэт... якобы переводчик... якобы режиссер» - так он говорит о самом себе. Но, читая его переводы, поражаешься чистоте, слаженности слога. Невозможно читать произведения в переводе Б. Каирбекова поверхностно. Автор вовлекает в суть повествования, заставляет задуматься, осмыслить, понять. Примечательно то, что уже само название книги – «Далекіе и близкіе» заставляет задуматься. Далекіе, потому что поэты-жырау, Абай, Мағжан писали в далекіе времена, когда было иное время, мировоззрение, атмосфера. Близкіе, то есть близкіе душе автора. Бахыт Каирбеков переводил те фрагменты произведений, которые слились с его ощущениями, которые он смог прочувствовать. «Далекіе и близкіе» - стихи поэтов ушедших и живых, которые отражают свои чаяния и мысли, которые разговаривают с нами через призму времени благодаря талантливым переводам Бахыта Каирбекова» [5]. Бұл аудармашы еңбегінің жоғары бағалануының айқын дәлелі.

Абайдың "Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап" деген өлеңін Б.Қайырбеков те аударған. Ол туралы аудармашы былай деген болатын: «А стихотворение Абая стало программным для меня и, кстати сказать, перекликается с тем, что написал недавно и процитировал выше» [5]

Түпнұсқа:

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзінді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.
Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?
Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме [10].

Аударма нұсқа:

Не верь речам – желанным и приятным,
Они тебя обманом изведут,
Но верь себе, в себя уверуй свято,
Тебе подмогой будут ум и труд.
Не доверяй надежд своих любому,
Успеть за всеми не стремись,
Удел обманутых – не твой, к другому
Тебя давно готовит жизнь.
Не падай духом – нет печали вечной,
Не возликуй – вед краток счастья миг.
Найди себя во глубине сердечной
И найденный не замути родник [10].

Түпнұсқа мен аударма нұсқа он екі жолдан тұрады. Аударма еркін жасалған. Тілі жеңіл. Аудармашы аударма трансформацияларын сәтті пайдалана білген.

Қазақстанның Халық жазушысы, ақын, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Ғафу Қайырбековтің өзі де көркем аударма шебері болған. Ол Байрон, А.Пушкин, М.Лермонтов, Т.Шевченко, С.Есенин, Р.Гамзатов, А.Некрасов өлеңдерін, Л.Н.Толстойдың "Соғыс және бейбітшілік" романының үшінші кітабын аударған. Ақынның "Құрдас", "Дала қоңырауы", "Асу алда", "Маңғыстау маңғаздары", "Құрдастар" т.б. жинақтары жарыққа шыққан. Ғ.Қайырбеков шығармаларын орыс тіліне А.Антонов, О. Шестинский, П.Железнов, К.Ваншенкин, Н.Душкин т.б. аударған.

Б.Қайырбеков өз әкесінің өлеңдерін орыс тіліне аударған. Ол бір естелігінде: «Самый счастливый миг, который я помню, — это вечер встречи с читателями, где мы выступали с отцом. Он читал мои стихи на казахском языке, а я его — на русском. Он очень сильно повлиял на мое творчество тем, что много рассказывал историй и легенд о родной земле и, вообще, возил беспощадно по всей степи с самого детства. Это его «вкусное» отношение к родной земле, жадная ностальгия заразили и меня. Чем бы я ни занимался, он всегда незримо присутствует рядом и влияет на мое творчество». Б.Қайырбеков ақын Ғ.Қайырбековтің өлеңдерін аударып, мерзімді баспасөз беттерінде, өлең жинақтарда жариялаған. Бірнеше өлеңін «Тәуелсіз Қазақстан: қазіргі заман әдебиетінің антологиясы» деген жинақта жариялаған. Аудармашы ақынның өлеңдерін аударып 1984 жылы «Звезда счастья» және 1990 жылы «Белый парус» деген атпен жарыққа шығарған.

Аударма – уақытқа тәуелді өнер. Ешкім де барлық замандарға бірдей жарай беретін аударма жасай алмауы мүмкін. Сондықтан да әр дәуір өз аудармасын талап етеді делінеді. Аудармашы өз тіліндегі оқырман үшін жазады. Ол ұлттық өлең мектебінде тәрбие алған оқырманның түсінік-пайымын, таным деңгейін, талғамын, қалыптасқан дәстүрлерді ескермей отыра алмайды. Аудармаға араласқан қазақ қаламгерлерінің қай-қайсысы да орыс тіліндегі туындыларды емін-еркін түсіне бастағанына кем қойғанда бір

ғасырдай болып қалды. Енді бұл мәселе қайта көтеріледі. Ағылшын тілін емін-еркін түсінетін адамдар қанша көбейгенімен, олардың арасынан ақындық дарын иелері таяу арада соншама көп шыға қоймайтыны анық. Қаласақ та, қаламасақ та, англо-американ мәдениетінің басқа ұлттық тілдерге аударылуда басымдыққа ие болатыны, ал өзге тілдер мен мәдени дәстүрлердің адамзат жасаған қазынаға үлес қосуы негізінен ағылшын тіліне аударылу арқылы жүзеге асатыны шығар күндей шындыққа айналып барады.

Қазақстан Республикасында үш тілділік тұғырнамасы мемлекеттік саясат деңгейіне көтерілген, ел халқының үш тілді – қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қатар игеруі адамзат жасаған білім мен мәдениет қазынасына еркін қол жеткізудің, ұлт ретінде шынығып-шираудың, Отанымыздың әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылуының бір шарты деп қарастырылып отырған бүгінгі таңда аударма – шын мәнінде жас мемлекетіміздің жаңа ғасыр сынақтарына лайықты төтеп беруінің бір тетігі.

Елдің бәсекеге қабілеттілігінің бір шарты – тілдің бәсекеге қабілеттілігі. Өркениетті дүниенің додасына өз тілімен өмір сүре алатын ұлт қана қаймықпай түсе алады. Тілдің бәсекеге қабілеттілігінің нақты көрінісі – мына дүниедегі барша құбылысты айқын айта алатындығы. Әсіресе, жаһан жырының жауһарларын жарқырата жеткізе білетіндігі. Демек, қазақ поэзия аудармасының уақыттың ұлы сынына түсер шағы әлі алда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы. // Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962.
2. Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері. // Көркем аударманың мәселелері. Мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ көркем әдебиет баспасы, 1957.
3. «Жизнь – не судьба и не отсрочка, лишь часть другого бытия»//fun.bibo.kz
4. Бахыту Каирбекову – 60 лет//www.camonitor.com
5. Далекие и близкие: избранные переводы. Бахыт Каирбеков. - Астана: Аударма, 2012. - 288 стр.
6. Жаңабаев Қ. Казахские жырау (IX-XIX веков в системе мировых носителей эпической традиции) // ҚазҰУ хабаршысы №7. 2006.
7. Ә.Тарақ. Аударма әлемі. Алматы, 2007.
8. Каирбеков Б.Г. О художественном переводе / Путь воды. Избранное. Стихи и проза. - Москва. Тезаурс, 2010. - 416 с
9. И человек есть Книга ...//www.k-p.kz
10. Абай Құнанбаев (Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап) // www.ZHARAR.com

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ НАЗАРБАЕВ ЗИЯТКЕРЛІК МЕКТЕБІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАРЫ

Жеткізгенова Марзия
Ақтау қаласындағы химия-биология бағытындағы
Назарбаев Зияткерлік мектебі,
Ақтау қ., Қазақстан

Жеткізгенова Әлия
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz

Алаш тарихында есімі алтын әріптермен сақталған ұлт зиялысы А.Байтұрсыновтың «Балам деген жұрт болмаса, жұртым деген бала қайдан шықсын» деген сөзінен балаға берер тәлім-тәрбиенің көргенділік тұсы басым болу керек деген ойын қапысыз тануға болады. Осылайша ұлт көсемі бала тәрбиесіне жұмсаған өлшеусіз мейірім мен шапағатты шарапаттың қайтарымы келешегінде екенін меңзеген.

Тек түркі ғана емес күллі адамзат атаулыға даналығымен бас игізген ғалым, дара данышпан Әл-Фараби «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деп тұлғаға тағлымды тәрбие беру мен зердесіне жол табудың ең басты назарда болатындығын нұсқаған.

Ел игілігіне жарар бірнеше ғылымның негізін қалап, сүбелі еңбектер жазып қалдырған Аристотель «Ғылымда ілгері ұмтылғанмен, адамгершілігі ақсап жатса, ондай адамның алға басуынан гөрі, кері кетуі тезірек» деген еді. Бұны өз заманында белгілі болған ғылыми мәліметтердің бәрін білген ғалымның тәрбие, адами құндылықтар мәселесінен ешуақытта айналып өтпегендігін көрсететін философиялық пайымы деуге болады.

Сандаған ғасырлық уақытты артқа тастағанымен грек философы Сократтың «Өзін-өзі тану-өмірді тану» деген қанатты сөзі маңызы мен мазмұны, тәрбиелік сипаты жағынан өміршеңдігін ұлылата түсуде. Ұлтына, нәсіліне, туып-өскен жеріне қатысы жоқ, бірақ ықпалы жалпы адамзатқа ортақ әсері бар осы пікірдің басты тұжырымы – әр адам өмірден өз орнын табу.

Осы орайда рухани-адамгершілікке негізделген ізгілікті біліммен өскелең ұрпақтың сезіміне селкеу түсірмей, көңіліне қаяу салмай, өзінің жарқын болашағына деген сенімділігін ұялататып, өмірлік позициясын айқындауға жол салатын «Өзін-өзі тану» жобасын ұсынған Назарбаева Сара Алпысқызы ұстанған бағытындағы білім беру стратегиясында жалпы ұлттық рухани құндылықтармен қоса әлемдік озық тәжірибелер жетістігін орайластыра, жымдастыра беруі қазіргі заманауи педагогикаға қосылған жаңалық болды. Автор «Өзін-өзі тану» пәнін оқу бағдарламасына енгізу ұсынысын беру себебін – еліміздегі білім беру жүйесінің бүкіләлемдік білім

талаптарына сай келуі – әрбір тұлғаның өзін-өзі дамыту қабілетіне сенімі мен жетістіктерге жету жолындағы қажеттіліктері мен сұраныстарын қамтамасыз ете алатын басты жол екендігімен айқындалған.

Демек, адамзат тарихында әлімсақтан-ақ сабақтаса жалғасқан ізгілікке толы қарым-қатынас, қамқорлық, мейірім, жанашырлық, кешірімділік, өз іс-әрекетіне жауапкершілік, адалдық секілді толып жатқан адами абзал қасиеттердің күнделікті сабақ үдерісінде қоса қабат үздіксіз, үзіліссіз сіңірілуі саналуан мәселелерді адамгершілік қағидалар жетегінде шешуге мол мүмкіндік берері сөзсіз.

Нақты бір ақпараттар жиынтығынан тұратын білім санамен, оймен тоқылатындығы, өмірде өзіндік орны бар кірпіш боп қаланудың материалдық желісі болса, тәрбие адамның жан-дүниесімен біте қайнасып, адами абзал қасиет жинақтап, бала шағынан болашағына апаратын жолдың білім саласында алатын ілімімен қоса ізгілік әліппесін қалыптастыратын басты қайнар көзі. Осы екі ұғымның бір-бірімен тығыз бөлініссіз байланысын тәжірибе жүзінде көрсетіп, мазмұнына рухани-мәдени келбетін толық сыйдырған «Өзін-өзі тану» пәні қоғамдық құндылықтарды қалыптастыруда жетекші рөлге ие боп отыр.

Осы орайда елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» бірінші бөлімінде: «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғыруға айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни, болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, сол адасуға бастайды.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды» [1] деп атап көрсетуінің мазмұнында тәрбие иісі аңқыған салт-дәстүрге құрметпен қарау, саралап, салмақтап, ел игілігіне қызмет ететін тұстарын көзден таса, көңілден ада етпеу, ұлттық ерекшелігімізді айқындау арқылы ұрпақ тәрбиесіне қажетті алға бастайтын элементтерді пайдалану қажеттігін айтқан пікіріне тоқтағымыз келеді.

Н.Ә.Назарбаевтың аталмыш пікірі елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алу нәтижесі арқылы жан-дүниеміздің рухани жаңғыру жолының кедергісіз даңғылына түсетіндігін қапысыз аңғартады.

Аталмыш мақалада «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» [1] деп қорытындыланатын елбасының үмітті тілегі 1999 жылы жазылған «Тарих толқынында» еңбегіндегі «... қазақтар үшін ұлттық дәстүрді сақтап-сабақтастырып отыратын мәнді тетік – ру болған.

Өз руын, тайпасын, ата-бабасын жеті атасына дейін білу әрбір қазақтың ру аясындағы міндетті және сол білігі арқылы өз халқының дәстүрін сабақтастырып отырудың шарты болған. Мұның өзі қазақтардың этникалық ерекшелігін танытып әрі орнықтырып отырған, тағдыр тәлкегіне тегінен көз жазып қалмауға және ассимиляцияға түспеуіне себепші болған» [2,32] деген жолдарындағы тұжырымдардың жалғасындай. Елбасы осы сөздері арқылы шыққан тегін қадірлеп, отанын сүйген ұрпақтың туыстық қатынаста қалыптасқан парызын орындауға талаптанар бағытын айтып отыр.

Автор осы пікірі арқылы өзін таныған тұлғаның айналасына деген құрмет сезімінің ұлғая түсерін тектілік ұғымы мен адамдық қасиеттің толыққанды жинағы беретінін көрсетеді. Халқымыздың «Өзіңді өзің жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» деген сыйласымға толы нақыл сөзі әуелі өзіңе, өз туысыңа, өз тегіңе деген құрметіңе бастау беріп, көпшілікпен ортақ ымырашылдық, татулыққа көш бастататын көшелі ойдың түйіні.

Психолог, философ Карл Юнгтың «Өзгенің бойындағы ұнамаған қылықтардың бәрі өзімізді түсінуге көмектеседі» деген қанатты сөзінің беретін түп мағынасы ынтымақтастық, бірлік, берекелік бағытта кісілігі қалыптасқан жеке адамның көпшілік ыңғайына бейімделуге, өзгенің пікірімен санасып ой қорытуға, сыйласуға тырысқан әрекетін көрсетеді. Рухани кесел – жаман мінезден арылып, білімге негізделген этикалық әдептілік, ізгіліктерге тәрбиелейтін тәжірибелік ережелер жиынтығын теорияға салған «Өзін-өзі тану» пәнінің де алға қойған нәтижелі мақсаттарының басты міндеті осы болып табылмақ.

Осы мақсат жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесін қолға алған аталмыш пәннің ұлттық құндылықтарды меңгере отырып, балаға шын жүректен қуана білу, шаттана күлу сезімдерін шынайылықпен үйретуді көздейтін, өзгенің қуанышы мен қайғысын өзіндей сезіне алу сәтін сіңіретін рухани бай мазмұнға ие екендігін танытады.

Карл Юнгтың «Өз жаныңның тереңіне үңіле алған кезде ғана көңіл көзің қырағылана түседі» деген келесі қанатты сөзінің астарынан айналаны бағдарлауда ақылмен, адал көңілмен аңдаған адамның асыл армандар жетегіне ілесе алып, адамзат басында кездесер кез-келген сезімді үлкен жүрекпен терең түсіне алатындығы аңғарылады.

Сонымен, әлем ойшылдары, алаш зиялылары баса назар аударған тәрбиенің білім беруде басты орында тұратындығы мәселесінен «Өзін-өзі

тану» – рухани жаңғыру бағытында ұлттық сипаттағы білім беру стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік беретін пәні екендігі көрінеді. Себебі, пәннің өзекті міндеті етіп адамзат атаулының бақытты өмір сүруге толық қақылы екендігі, өзінді тану арқылы өзгелердің жанын түсіну, кез келген тұлғаның қуаныш үшін жаралғандығын, әрбір ұлт өзінің ұлттық құндылықтарын меңгере отырып, Адам деген ардақты атқа лайық болуын сәби шағынан түйсігіне түйіп өсуін көздейтіндігі жататындығын ескеруінде.

Пәннің ең ұтымды тұсы – әрбір тұлғаның шығармашылық белсенділігін ескеріп, интеллектуалдық әлеуетін арттыру бағытында ұлттық құндылықтармен тәрбиелеу бағдаршамы болуында және осы құндылықтардың қазақ халқына тән қасиеттер екендігін баса ескеруінде. Халқымыздың қанымен сіңген асыл қасиеттердің «Өзін-өзі тану» пәнінің мақсат-міндеттерінен жатсынбай, жатырқамай көрініс табатындығын Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың пікіріндегі: «Сұхбаттасқан адамының жан-дүниесін тануға деген құлшыныс, оның ой-сезіміне деген құлықтылық, әсіресе, сырласының жүрек түкпіріндегі мұң-сырға ортақтасуға бейім тұру – әрбір қазақтың қарапайым қатынасынан бастап барша болмысына дейін айқын көрініс тауып отырады.

Өзгенің талғам-танымы көңілге қонбай жатса да түсіністікпен қарауға бейім. Өзгенің дүниетанымын, құндылықтарды тануын сергек сезімталдықпен түсіну – қазақ болмысының аяулы қасиеті. Мұның өзі қазіргідей қарқынды өмір ахуалына бейімделе білудің қажеттілігі туындап отырған заманда айрықша мәнді» [2,30], - деген ой тізбектерімен нақтылай түскен жөн.

Осы ойымызды айқындай түсу мақсатында педагог, ғалым Ә.Табылдиевтің қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының тәрбиелік мәні баяндалған «Қазақ этнопедагогикасы еңбегінде»: «Текті білу дәстүрі ататекке байланысты туыстық қатынастарды әдептілікпен, имандылықпен орындай отырып, одан әрі дамытып, жекжат-жұрағаттармен, отандастармен, жалпы адам баласымен халық қалыптастырған адамгершілік қатынастардың болуын уағыздайды» [3, 108], - деген пікірін келтірген орынды.

«Өзін-өзі тану» пәнінде жақсы ескеріліп, ерекше мән берілетін мәселелердің маңыздысы жеті ата, тек, туыстық қарым-қатынас атауларының «Көшпелі қазақтың өз шыққан тегін және рулық байланыстарын міндетті түрде білуі шарт. Бұл бүкіл ұлттың әрбір мүшесі үшін моральдық-этикалық қағидаға айналған. Мұның бәрі біздің тарихымыздың ежелден бергі қасиеттері. Сондықтан да, жеті аталық ұстаным қазақ халқының этнобиологиялық, этномәдени, жалпы рухани тұтастығын табиғи түрде қамтамасыз етіп отырған» [2, 35], – деп қазақ халқының ұрпақ тәрбиесіне айрықша мән бере назар аудартуының себебі де осыдан туындап отыр.

Сондай-ақ, ғалымдар Т.Ғабитов, Қ.Затовтың «Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі» атты қазақ мәдениетінің рухани, этикалық, діни және

әлеуметтік құндылықтарына мәдени-философиялық тұрғыдан талдау жасаған ғылыми еңбегіндегі: «Қазақ әдебіндегі жиі қолданылатын кісілік құндылықтың бірі – тектілік. Бұл ұғым ортағасырлық түркі философиясында да жан-жақты қарастырылған. (Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн және т.б.). Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тектілік рулық және генетикалық қатынастардың басым мүдделілігін білдіреді. Тектіліктің нақты тарихи формасына жеті аталық үрдіс жатады. Қазақтың «жеті атасының атын білген бала, жеті рулы елдің қамын жейді» деген нақыл сөзі бар. Жеті аталық үрдісті әдебиетте инцестке тыйым салудың дәйекті түрі десе, көптеген зерттеушілер жеті аталық үрдісті «туысқандық қоғамның» айқын көрінісі деп қарастырады» [4,178], - деп пікір қорытуын негізге ала отырып, «Өзін-өзі тану» пәнінің бағдарламасы мазмұнына тұтас тарихты, мәдениетті сыйдырғандығын байқаймыз. Тәрбие берудің көрнекі құралдары осы айтылған атаулар аясында өз тақырыбын толық аша алатын мәреге жетпек.

Халқымыздың ұлттық мүдделеріне сай келетін жаңа құндылықтар жүйесіне енетін осындай тәрбие құралдары ұрпақ келешегіне жарқын бағдар беріп, сара жол салуға бағыт нұсқайтын кемелденген бір үлгісі деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017 жыл.
2. Назарбаев. Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы, 1999. – 296 б.
3. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы.\Оқу құралы\.- Алматы: «Санат», 2001. – 320б.108 б.
4. Ғабитов Т., Затов. Қ.Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы, «Қазақ университеті» /Оқу құралы/ 2012, – 382 б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ – ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА

Байжан Гүлдана

**Жалау Мыңбаев атындағы мектеп-гимназиясының қазақ тілі мен
әдебиеті пәндерінің мұғалімі,
Маңғыстау облысы, Түпқараған ауданы,
Форт-Шевченко қ., Қазақстан**

Қазақстан Республикасында орта білім беру мазмұнын жанарту шеңберінде білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізілуіне байланысты білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі-мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша

оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Әлемдік жаһандануға бейімделіп, қарқынды дамып жатқан әлемде ұлттық бәсекеге қабілетті болудың көрсеткіші – білім деңгейі екендігін Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз жолдауында: "Өмір бойы білім алу" әрбір қазақстандықтардың кредосына айналуы керек деген. Бүгінгі таңда елімізде білім саласына неге өзгеріс енгізуіміз қажет? Елбасымыздың жолдауындағы сөзі осының дәлелі іспеттес. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға жас жеткіншектердің білім, білік дағдыларын ғана емес, оның тұлға ретіндегі дамуына талап қоюда. Елбасы Н.Назарбаевтың "Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, оларды мұғалім қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан жаңа форматтағы педагогтан тек өз пәнінің білгірі болуды ғана емес, педагогикалық-психологиялық білімділік, ақпараттық-технологиялық білімділік, саяси-экономикалық көзқарас пен білімді талап етеді. Заманауи тәсілдің ең негізгі ерекшелігі оқушылардың алған білімдерін жай ғана иеленіп қоймай, оларды орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару болып табылады, ал ХХІ ғасырда талап етілетін дағдылардың мәні осында.

Кез келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағдарламаны да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал ете алады, ал кәсіби дәрменсіз педагог істі құлдыратады. Қазақстан Республикасында орта білім беру жүйесі дамуының Мемлекеттік тұжырымдамасында осылай делінген. Бүгінгі таңда білім беру мазмұны жаңартылып жатыр. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім, білік, дағдыларын ғана емес, оның тұлға ретінде дамуына талап қоюда.

Ал бүгінгі ұстаздарға қойылар бірден-бір талап білім беру жүйесі өзгергендіктен білім беру процесіндегі негізгі жылжымайтын күш - педагог та өзгеруі тиіс. Ертеңгі жаңа формация мұғалімі қысқа да ұзақ мерзімді әдістемелік мәселелерді әзірлеп, оларды шешуге деңгейін бағалау, өзіне өзі талдау жасауға көп уақыт бөліп, өз-өзін оқытып, үйретуге ұмтылады. Жаңаша білім беру үрдісінде бүгінгі жеткіншектерге білім берудегі басты мақсаттың бірі - бәсекеге қабілетті тұлға дайындау десек, бәсекеге қабілетті тұлға дайындаудың бір жолы - жеке тұлға қалыптастыру. Осы міндетті жүзеге асырудың бірден-бір жолы- өзгерген сабақ түрінде өтеді десек, неғұрлым жақсы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін негізгі мәселелер түрлеріне тоқталсақ:

- оқушылардың белсенділігін, өз бетінше ізденуін, шығармашылық

кабілеттерін, функциональдық сауаттылықты күшейту;

- оқушы бойындағы қызығушылықты ояту, білімге деген қажеттілікті қалыптастыру;

- сабақ құрылымын жетілдіру;

- сабақта жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану;

- оқытудың белсендіруші әдістері мен құралдарын қолдану;

- оқушылардың танымдық қабілетін дамыту;

-оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру;

-оқушылардың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытудың тиімді нұсқаларын таңдау;

- өзіндік білімін көтеру;

-мұғалімнің барлық қызметі мен алынған нәтижелерді талдау;

Қарқынды дамыған заманда білімге деген көзқарас өзгерді, олай болса, мұғалімдер де өзгерді деген сөз. Оқытудың қандай жолы қолданылса да, қарастырылатын екі көзқарас бар. Біріншіден, оқушының жеке тұлға және әлеуметтік нысан ретіндегі келешегі, екіншіден, оқытудың оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас нәтижесі ретінде қарастырылуы. Мемлекетімізді өзге елдермен теңестіретін нәрсе-білім.

Ең басты мәселе - мектептің білім сапасын көтеру, осы бағытта сыни ойлануға мүмкіндік беру керектігі, осы себептен көп өзгерістер енгізу қажет. Енді қандай өзгеріс енгізу қажет дегенде, төмендегі мәселелерді басты назарда ұстадым.

1. Білім сапасын көтеру

2. Оқушының сабаққа ынтасын, қызығушылығын арттыру

4. Топтық жұмыстарды сапалы ұйымдастыру, тиімді қолдану

5. Ата - ананы мектептің дамуына өз үлестерін қосуға шақыру

6.Мұғалімдердің АКТ қолдануына бағыт беру, тиімді қолдануды үйретуге арналған сабақтар ұйымдастыру

7. Пән мұғалімдеріне жаңа әдіс-тәсілдерді үйрету

8. Барлық мұғалімдер үшін коучинг сабақтарын ұйымдастыру

9.Дарынды және талантты балалармен жасалатын жұмыс түрлерін енгізу

10. Мұғалімдердің кәсіби жетілуіне қолдау көрсету

Бүгінгі таңда білім беру мазмұны жаңартылып жатыр. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға оқушының білім, білік, дағдыларын ғана емес, оның тұлға ретінде дамуына талап қоюда. Кез келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағдарламаны да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал ете алады, ал кәсіби дәрменсіз педогог істі құлдыратады. Қазақстан Республикасында орта білім беру жүйесі дамуының Мемлекеттік тұжырымдамасында осылай делінген.

к/с	Дәстүрлі оқыту	Жаңартылған білім мазмұны бойынша
1	Оқушылар сабақты механикалық түрде есте сақтайды	Мұғалім сабақты топқа бөлу әдістерімен жүргізеді
2	Сабаққа қызығушылық танытпайды, кейбір оқушылар жалығып отырады	Топта бірлесіп жұмыс жасайды, қызығушылық артады
3	Сабақта көңіл- күйлері мен сезімдері ескерілмейді	Оқушылардың белсенділігі оянады, топтағы оқушыларға ілесіп жұмыс жасауға ұмтылады
4	Сабақта бір оқушы сабақ айтады, басқалары тыңдап отырады	Тапсырманы бірлесіп оқиды, бір-біріне түсіндіреді
5	Мұғалім сабақты түсіндіреді, оқушылардың сыни ойлануына мүмкіндік берілмейді	СТО әдістері бойынша оқушыларға ойлануға мүмкіндік беріледі
6	Сабақ арасында, соңында кері байланыс орнатылмайды	Сабақ арасында, соңында кері байланыс орнатылады, оқушылар өз ойларын анық білдіреді
7	Сабақта өмірмен байланыс кей жағдайда орнатылмайды	Оқушылар сыни ойланып, тақырыпты өмірмен байланыстыра алады
8	Бағалауда әділдік болмайды	Мұғалім өзін-өзі бағалауға, топқа баға беруге, критериалды бағалау әдістері бойынша бағалауға мүмкіндік береді

Ұлы ойшыл ақынымыз Абай айтқандай, адам бойындағы ізгі қасиеттерді оятатын ұлылық ұстаз қолында. Оқытушы ұрпақ бойындағы табиғаттан берілген ерекшеліктерді дамытумен қатар, ұшы-қиыры шексіз білім әлеміне жетелейтін көшбасшы болуы керек. Өз ісіне алғыр да жетік, кез келген жағдайда ұшқыр шешім жасай алатын оқушыны қалыптастыру үшін оқытушының да кәсіби деңгейі жоғары болуы шарт. Жаңа білім беру үрдісінде жас жеткіншіктерге білім берудің басты міндеттерінің бірі-бәсекеге қабілетті тұлға дайындау десек, бәсекеге қабілетті тұлға дайындаудың бір жолы-жеке тұлға қалыптастыру. Жеке тұлға қалыптастыру үшін әр оқушының қабілетін танып, біліп, шыңдап жол сілтеп, тұлғалық дәрежесін көтеру керек. Олай болса, мұғалімдер қауымы жаңаша білім беру үшін жаңаша әдіс-тәсілдерді игерген, ақпараттық коммуникативті технологияларды толық меңгеруі шарт. Жаңаша әдістер мен ақпараттық технологияларды білім беру үрдісінде сапалы пайдалану-жеке тұлға қалыптастырудың тиімді жолы. Ақпараттық технология құралдары оқыту үдерісінің барлық кезеңдеріне, атап айтқанда, жаңа тақырыпты меңгертуде, алынған білімді бекітуде, қайталауда, білім, білік, дағдысын бақылау барысында қолдануға болады. Олай болса, қазіргі таңда оқушы- ақпаратпен

қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оқушының білімдік қабілетін дамыту үшін мұғалімдер де жан-жақты қаруланған болуымыз керек. "Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі біліммен байлап беру керек" - деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек. Әріптестерімді жаңалықты қабылдап, жаңаша оқытуға көшіп, оқушының білім сапасын арттыруға, оқушыларды шығармашылық қабілеттерін арттыруға жұмыла кірісейік деген бағытымды айтқым келеді.

МАЗМҰНЫ

Латинский алфавит в Азербайджане	
Рамиз А.	3
Жаңа ұлттық әліпби негізіндегі жазу реформасы: проблемалар мен шешу жолдары	
Фазылжанова А.	9
Ұлттық руханияттағы тілдік құндылықтардың орны	
Нұрдаулетова Б.И.	13
Рухани жаңғыру: М.Әбдіхалықов мұрасы және ұлттық болмыс	
Отарова А.	19
Ұлттық-рухани құндылықтар – адами капитал дамуының негізі	
Қабылов Ә.Д.	28
Рухани өрлеу – біздің дамуымыздың ең басты тұғыры	
Қамарова Н.С.	34
Рухани қазына жоқшысы	
Қабылов Ә.Д.	41
Жыр өлкеңе шаншылған бір шыбық ем... (Ақын Рза Оңғарбай шығармашылығы хақында)	48
Қабылов Ә.Д.	
Мифологиядағы су иелерінің бейнесі	
Қобланов Ж.Т., Есетжанова А.	65
Рухани жаңғыру – Алаш зиялыларының арам-тілегін жұптаған ұлттық идея	68
Жеткізгенова Ә.	
Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының тағылымдылық мәні	
Қамарова Н.	74
Рухани жаңғыру идеясын жандандырудағы Ұзақбай Қазжанұлы мұрасының маңызы	81
Жеткізгенова Ә.	
Рухани жаңғыру: Алаш мұраты және ұлттық идея	
Қабылов Ә.Д., Арғын Қ.	88
А.Кекильбаев и народная смеговая культура	
Қабылов А.Д., Букенбаева К.	92
Рухани жаңғыру және жаңа қазақ әліпбиі туралы	
Қабылов Ә.Д., Құлжан Б.	96
Аударма теориясының кейбір мәселелері	
Абдракова Р.Ж.	100
Рухани жаңғыру жолындағы Назарбаев зияткерлік мектебінің әдістемелік ұстанымдары	
Жеткізгенова М.Т., Жеткізгенова Ә.Т.	109
Рухани жаңғыру аясында білім берудің жаңа мазмұны – жаңартылған бағдарлама	
Байжан Г.Е.	113

Пішімі 60x84 1/12
Көлемі 118 бет
Шартты баспа табағы 10
Таралымы 50 дана

Ш.Есенов атындағы КМТЖИУ
редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты
130003, Ақтау қ., 32 ш/а